

AIDALLA RAJATUT

RAVATTULAN RISTIMÄKI JA KESKIAIKAISET KIRKKO Aidat

ABSTRACT

Surrounded by a Wall – Ravattula Ristimäki and other Medieval Churchyard Enclosures.

From the Middle Ages onwards, a marked boundary was prerequisite for a Christian cemetery or churchyard. The oldest known church in Finland, Ravattula Ristimäki in Kaarina, therefore also provides the earliest example of ecclesiastical fence remains in the country. It consists of an oval, 137-metre long stone foundation belonging to a wall, which surrounded the churchyard. This was constructed in the late 12th century, at the same time, or almost at the time, as the church building, based on the dating and the regular location of the structures.

In a wider Nordic Medieval context, the enclosure around a Christian churchyard or cemetery could consist of a wooden fence, a stone wall, or a mixed combination thereof. These could be constructed using various techniques. So far, examples of the first two of these three categories are known for sure from medieval Finland. Furthermore two sub-groups can be detected within the stone wall category in Finland: walls constructed from piled stones or using a dry-stone technique and walls constructed of stones bound together by mortar. It has been suggested that a simple ditch could also serve as a boundary marker, but this would require an adjacent stone or wooden barrier to be present.

Due to possible subsequent changes, such as extensions or modifications of the churchyards, and generally poor preservation of wood, original fences and walls are hard to find and difficult to date. The construction of medieval churchyard barriers could vary considerable and should not be understood as standardized structures. It is only in the case of parish churchyards during the late Middle Ages that we can speak of uniform structures especially in relation to stone walls.

Keywords: boundaries, churchyards, Christianity, medieval walls, Ravattula Ristimäki
Asiasanat: aidat, kirkkomaat, Kristinusko, rajaaminen, Ravattula Ristimäki

JOHDANTO

Kristinuskon omaksumisesta lähtien yhtenä keskeisenä peruserätyksenä on ollut, että kristityn vainajan osaksi tulee kristillinen hautaus. Keskiajalla hautausmaiden tärkeyttä kirkollisena toimintana oli keskitetty lähinnä kirkkorakennuksen si-

sälle lattian alle ja etenkin kirkon ympärillä sijaitsevalle kirkkomaa-alueelle. Hautausmaiden taattiin vihkimällä hautausmaiden omaava kirkkomaa kristilliseksi hautausmaaksi ja rajaamalla alue aidalla.¹

Rajaamisen taustalla on yleinen ajatus hautausmaiden käytetyn alueen erityisluonteesta. Hautausmaiden konkreettinen

merkitseminen tarkoitti, että reunoja kiertävä aita tai muu raja-alue muodosti samalla fyysisen esteen. Kirkollisilla kohteilla on tämän avulla voitu pitää esimerkiksi petoeläimet ja epätoivottu karja pois alueelta. Lisäksi aitaamisella on voitu ohjata ja kontrolloida ihmisten kulkua hautausmaalle ja kirkkoon. Erottamisen luonne ei ole kuitenkaan ollut pelkästään käytännöllinen, vaan aitaamisella on ollut myös symbolisia merkityksiä. Aidalla kirkollinen maa on erotettu sen ympärillä olevasta maallisesta alueesta. Kyseessä on raja pyhän ja profaanin sekä elävien ja kuolleiden välillä.

Kanoninen laki ja vanha paikallinen tapaperinne muodostivat keskiajan Ruotsissa perustan kristillisille, kirkon hyväksymille hautauksille. Katolisen kirkon oikeusjärjestelmä, kanoninen oikeus, koottiin vanhemmista kokoelmista, kirkolliskokousten päätöksistä ja muista teksteistä yhteen noin vuonna 1140. Lisäyksineen ja laajennuksineen se oli voimassa reformaatioajalle asti. Maakuntalaeissa, jotka on laadittu kirjalliseen muotoon lähinnä 1200-luvun kuluessa ja 1300-luvun alussa, yhdistyivät puolestaan paikalliset oikeustavat kuninkaan ja kirkon antamiin säädöksiin. Kaikissa laeissa oli kirkkokaari, mutta lakien yksityiskohtainen sisältö vaihteli maakunnasta riippuen. Koko Ruotsin valtakuntaan myöhemmin ulotetusta kaupungin- ja maanlaista kirkkokaari puuttui. Tämä puute korvattiin käytännössä vuonna 1296 vahvistetulla Uplannin maakuntalailla, jonka kirkkokaari luettiin aina uuden ajan alkuun asti valtakunnan lakiin kuuluvaksi.²

Ruotsissa kirkon ympäristöön rajattu aluetta on jo 1000-luvulla kutsuttu nimellä *kyrkogård*. Tällä on tarkoitettu sekä alueen reunaa kiertävää aita-että erityisesti alueen sisälle jäävää kirkkomaata.³ Termi esiintyy ensimmäistä kertaa suomeksi muodossa

kirkkoaita herra Martin vuonna 1570 kään-
tämässä, alun perin vuonna 1442 vahvistetussa kuningas Kristofferin maanlaissa. Skandinaavisen mallin mukaisesti sana pitää sisällään sekä aidan rakenteena kuin sen rajaaman kirkkomaankin. Kirkkoaidan ja kirkkomaan ohella myös muissa kirkollista hautausmaata kuvaavissa termeissä, kuten edellisiin nähden synonyymisessä kirkkotarhassa, korostuu hautapaikan sijaintia kuvaava kirkkokeskeisyys.⁴

Ruotsalaisen kirkkohistorioitsija **Bertil Nilssonin** mukaan ruotsalaisissa ja norjalaisissa maakuntalaeissa on sääntöjä vainajien hautaamisesta ja uuden hautausmaan käyttöön ottamisesta, mutta kirkkomaiden mallista tai yleisestä ulkomuodosta ei näistä tai kanonisesta oikeudestakaan löydy suoraa määräystä.⁵ Päätelmiä kirkkomaiden laajuudesta on kuitenkin voitu tehdä asyylili- eli turvapaikka-oikeuksia tarkastelemalla. Kirkon luonteesta riippuen suoja-alueen koko on vaihdellut kappelin ja pienemmän kirkon noin 45 metrillä isompien kirkkojen noin 60 metriin, katedraalien juridisen turvapaikan ollessa noin 90 metriä.⁶ Turvapaikan sisään on kirkon lisäksi kuulunut myös rakennusta ympäröivä alue, yleensä siis kirkkomaata.

Pohjoismaisessa lainsäädännössä myös konkreettiseen kirkkoaitaan on kiinnitetty huomiota jo varhaiselta keskiajalta lähtien. Esimerkiksi ruotsalaisista ja norjalaisista maakuntalaeista käy ilmi, joskin epäsuorasti, että aitojen rakennusmateriaalina voitiin käyttää niin puuta kuin kiveäkin.⁷ Näiden rinnalla tanskalaisissa laeissa mainitaan lisäksi kirkkomaata kiertävä, maahan kaivettu oja.⁸

Kirkkomaan aitaamisen taustalla on edellä mainittujen teologisten aspektien lisäksi ollut myös monia käytännön syitä. Vuonna 1554, reformaatiokaudella, **Kustaa Vaasan**

seurakunnille osoittamassa kirjeessä painotettiin pitämään sakon uhalla eläimet poissa kirkkomailta.⁹ Samana vuonna annetussa asetuksessa määrättiin kirkkomaat pidettäväksi siisteinä ja kunnollisesti suljettuina niihin haudattujen vainajien kunniaksi.¹⁰ Viimeksi mainittu teksti otettiin mukaan myös vuoden 1571 kirkkojärjestykseen.¹¹ Sekä keskiaikaisissa että uuden ajan laeissa korostettiin aitojen ja porttien kunnossapitoa erityisesti vapaana kulkevien koti- ja villieläinten pääsyn estämiseksi kirkkomaalle.

Aikojen kuluessa aitoja on rakennettu kokonaan uudelleen ja niiden perustamistapaa on voitu samalla myös muuttaa. Esimerkiksi kevyemmistä puisista aidoista saatettiin siirtyä kiviin aitarakenteisiin. Vanhojen, jo keskiajalta peräisin olevien aitojen häviämistä on nopeutettu myös lainsäädännön voimin. Esimerkiksi vuonna 1764 annettiin kuninkaallinen määräys, jonka perusteella seurakunnat veloitettiin sakon uhalla rakentamaan aidat ilman laastia, kalkkia tai kattamista, ainoastaan kivi- materiaalista kylmämuuraamalla. Tämän seurauksena keskiaikaiset tai sitä nuoremmat muuratut aidat, kuten myös hirsiaidat, vaihdettiin vähitellen kivistä ladottuihin aitoihin. Määräystä täydennettiin 1800-luvun alussa kuitenkin niin, että paikkakunnilla, joissa kiveä ei ollut helposti saatavilla, voitiin rakennusaineena käyttää myös puuta.¹²

KESKIAIKAISET AIDAT AINEISTONA

Tässä artikkelissa tarkastellaan varhaisimpia kirkkomaan aitoja ja kirkkomaita Suomessa. Pääasiallisena tutkimuskohteena ja esimerkkiaineistoa toimii Kaarinassa sijaitseva Ravattulan Ristimäen muinaisjäännöskokonaisuus. Paikalta on tämän kirjoittajan johdolla kaivettu 2010-luvulla esiin

varhaisen kirkollisen rakennuksen jäännökset, noin 60 ruumishautaa ja mäkialueen reunoja kiertävä kivirakenne, joka on tullut kirkkomaan aidaksi.¹³ Aineiston ainelaatuisuuden vuoksi viimeksi mainittua aittaa käsittelevät kaivaushavainnot esitetään tässä yksityiskohtaisesti ja ne pyritään myös liittämään osaksi rakenteen tulkinnallista prosessia. Artikkelissa esitetään aidalle ja sen kulle myös rekonstruktioehdotus sekä rakenteen tarkempi ajoitus.

Ristiretkiajan loppuun ja keskiajan vaihteeseen, lähinnä 1100- ja 1200-lukujen molemmin puolin ajoittuvan Ravattulan kirkkomaan aidan vertaaminen muihin suomalaisiin kohteisiin on käytännössä lähes mahdotonta. Toista samalle ajanjaksolle sijoittuvaa kirkollista kokonaisuutta ei – ainakaan toistaiseksi – ole varmuudella löydetty. Koska tarkkoja tietoja vanhemmista kirkkomaan aidoista ei ole käytettävissä, yksityiskohtia yritetään rekonstruoida sekä nuorempien esimerkkien että muiden aineistojen avulla. Aitarakenteiden tarkastelu ulotetaan keskiajan loppuun ja reformaatikauteen asti, kun taas nuorimpien rakenteiden osalta käsitellään myös uudelle ajalle ajoittuvia hirsiaitoja.

Ravattulasta esiin kaivettua rakennetta verrataan eri lähteistä löytyviin aitaesimerkkeihin etenkin Suomen, mutta myös Skandinavian alueelta. Vertailuaineistoksi on haettu myös epämääräisempien, keskiaikaisina pidettyjen tai sellaisiksi tulkitusten, kirkkoaitojen jäännöksiä. Arkeologinen materiaali muodostaa aihepiirin tarkastelun keskeisimmän aineiston. Tutkimuksen kannalta käsiteltävän aikakauden kirkkoaidat voidaan liittää lähes kokonaan rakennus- tai kirkkoarkeologian piiriin. Koska arkeologisia kirkkoaitahavainnoja ei toistaiseksi ole koottu yhteen, käsitellään aihetta tässä alan tutkimuskirjallisuudesta

ja -raporteista kerättyjen yksittäisten esimerkkien valossa.

Kanonisen oikeuden sekä Ruotsin, Norjan ja Islannin maakunta- ja maanlakien säännösten mukaista hautaamista aikavälillä 1140–1350 on tutkinut etenkin edellä jo mainittu Bertil Nilsson. Useissa Nilssonin tutkimuksissa käsitellään myös kirkkomaan rajaamista.¹⁴ Keskiaikaisen Ruotsin kirkkoaitoja ja läpikäytäviä on suhteellisen laajasta näkökulmasta tutkinut **Jan Johansson**. Työnsä aikarajaus huomioiden Johanssonilla on mukana jonkin verran myös suomalaisia esimerkkejä. Tanskalaisten kirkkomaiden vanhinta rajaamista ovat pohtineet erityisesti **Nils Engberg** ja **Jakob Kiefer-Olsen**.¹⁵ Aihepiiristä on Skandinaviassa tehty runsaasti yleiskatsauksia ja pienempiä osatutkimuksia. Viimeaikaisista tutkijoista mainittakoon esimerkiksi keskiaikaisia skandinaavisia kirkkomaita tilan ja rajaamisen määrittämisen kautta tarkastellut **Anna Hed Jakobsson** ja Ruotsin varhaisimpia kirkkomaita väitöskirjansa *Under runnristad häll* osana kristillistymisen näkökulmasta käsitellyt **Cecilia Ljung**.¹⁶

Aineiston niukkuudesta johtuen on aiheen tutkimus Suomessa ollut varsin vähäistä. Keski aikaisten tai keskiaikaisina pidettyjen kirkkomaiden laajennusten ja korjausten takia alkuperäisten aitojen rakenteellisia yksityiskohtia on konkreettisella tasolla hyvin haastavaa saada tarkastelun piiriin. Aitoja eri näkökulmista käsiteltäessä on huomiota kiinnitetty lähinnä säilyneisiin, 1700-luvun ja tätä nuorempiin rakenteisiin.¹⁷ Reformaatioajan ja 1600-luvun kirkkomaan aidoista on käytettävissä lähinnä vain satunnaisia asiakirjalähteitä, kun taas keskiaikaisten aitarakenteiden osalta ei tietoja käytännössä ole lainkaan säilynyt.¹⁸ Kotimaisen aineiston suhteen keskiaikaisia aitarakenteita ja portteja sekä kirkkomaiden

kokoja on laajimmin eri näkökulmista pohdittu etenkin keskiaikaisia kivikirkkoja tutkinut **Markus Hiekkänen**.¹⁹

Vaikka kirkollisiin aitoihin keskittynyt kokoava tutkimus toistaiseksi puuttuukin, on yksittäisiin aitoihin kiinnitetty eri yhteyksissä huomiota. Näitä on käsitelty esimerkiksi Suomen kirkot -sarjan julkaisuissa ja monissa seurakunta- ja paikallishistoriateoksissa, jälkimmäisissä tosin tasoltaan vaihtelevasti. Laajemmin kirkkomaan aitoja on tarkasteltu luonteeltaan yleisimmistä kulttuurihistoriallisista ja kansatieteellisistä lähtökohdista käsin.²⁰

RAVATTULAN MUINAISJÄÄNNÖS- KOKONAISUUS JA RISTIMÄEN KIVIRAKENTEET

Kaarinassa Aurajoen varrella Ravattulan kylästä vuonna 2013 todettu kirkkorakennus ajoittuu 1100- ja 1200-lukujen vaihteeseen. Ravattulan kirkko on ollut peltojen ympäröimällä, Ristimäeksi kutsutulla harjanteella. Kyseessä on muodoltaan soikeahko, pohjoisluoteesta eteläkaakkoon suuntautuva metsää kasvava matala mäki, jonka suurin koko on noin 75 x 45 m. Mäen laki nousee ympäröivien savipeltojen pintaa vain noin 2–2,5 m korkeammalle. Ristimäen maaperä on pääosin moreenia, ja ainoastaan alueen pohjoislaidassa on paikoitellen näkyvissä paljasta kalliopintaa. Lakialue on erittäin tasainen, sillä sen korkeusero pohjois- ja etelälaidan välillä on ainoastaan metrin luokkaa. Rinnepelto, jolla Ristimäki sijaitsee, viettää etelään kohti Aurajokea, joka virtaa mäestä noin 250 m etäisyydellä. Ravattulan historiallinen, yhä asuttu kylämäki sijaitsee Ristimäeltä vajaan 250 m päässä koillisessa.²¹

Erilaisia kivirakenteita havaittiin paikalta jo alueen inventoinnin yhteydessä 1990-lu-

Kuva 1. Ravattulan Ristimäen kirkkomaan lounaiskulman maantasaista aitarakennetta esillä vuoden 2016 kaivausten yhteydessä. Kiveyksen päältä on poistettu ohut pintamaakerros. Kuvattu luoteeseen
Kuva: J. Ruohonen.

vun lopulla, kun arkeologi **Kaisa Lehtonen** havaitsi mäeltä todennäköisen ruumiskalmiston lisäksi laajan kivikon.²² Tätä mäen pohjoisosassa sijaitsevaa muodoltaan epämääräistä tai pyöreähköä kiveystä hän piti mahdollisena hautarauniona tai polttokalmistokiveyksenä. Mäen koillisosasta löytyi lisäksi todennäköinen raivausröykkiö, jokaan kohteen sijainnin perusteella Lehtonen ei sulkenut kokonaan pois hautaraunion mahdollisuutta.

Arkeologisia kaivauksia Ravattulan Ristimäellä tehtiin tämän kirjoittajan johdolla vuodesta 2010 vuoteen 2016. Tutkimuksissa mahdollisesta polttokalmistosta ei saatu lainkaan havaintoja. Pohjoislaidan kivistä suuri osa oli lohkottuja, ja osassa oli myös poranjälkiä. Kivet oli tuotu paikalle todennäköisesti 1900-luvun kuluessa, sillä useimmat sijaitsivat humuspitoisessa pintamaakerroksessa tai jopa kokonaan sen päällä. Myös kaakkoisosan kiviraunio osoittautui tuoreeksi raivausröykkiöksi. Lisäksi mäen eteläosasta havaittiin pienempiä peltokivikasoja. Ristimäen etelälaitaan, harvahkoon riviin metsikön reunalle, oli lisäksi tuotu kookkaita kiviä. Mäkialueen keskeinen osa oli kuitenkin täysin kivetön. Muutamiin

maantasaisiin tai lähes maantasaisiin, pinnaltaan sammaloituneisiin kiviin ei kaivaushankkeen alkuvaiheessa kiinnitetty vielä huomiota.

AITARAKENTEEN YKSITYISKOHDAT

Ensimmäisen kerran Ristimäkeä kiertäneeseen aitaan kuuluvaa kivirakennetta saatiin esille vuonna 2010. Tuolloin mäen koillisosaan vanhan metsätien kohdalle kaivettiin 1 m² kokoinen koekuoppa (KK3), josta pintamaan poistamisen jälkeen havaittiin kivirakenteen reunaa. Pienen otoksen perusteella kiviä ei tuolloin tulkittu aidan osaksi, vaan tielle tuoduksi täyttöainekseksi. Näkemys voitiin kuitenkin kyseenalaistaa heti seuraavana vuotena, kun vastakkaiselta laidalta mäen lounaisosasta saatiin esiin säännöllistä kivirakennetta. Tuolloin huomattiin myös koeojan molemmin puolin kaivatomalla alueella joitain maan sisästä pilkistäviä sammaloituneita kiviä, jotka kaivauhavaintojen perusteella oli mahdollista yhdistää saman rakenteen osaksi. Kiveys siis todennäköisesti jatkui mäen reunaa mukailleen koeojasta sekä pohjoiseen että etelään.

Esiin saatua kivirakennetta ryhdyttiin pitämään mäkeä reunustavan aidan jäännöksenä. Vaikka laidunalueen aitaamiseksi rakenne vaikutti aivan liian vankkatekoiselta, ei sen ikäsemaa tai muuta luonnetta tutkimusten alkuvaiheessa vielä tarkemmin pohdittu. Rakennetta ei myöskään vielä yhdistetty kirkolliseen toimintaan, sillä Ravattulan kirkkorakennus todettiin paikalta vasta myöhemmin, vuonna 2013. Ruumiskalmistoa rajaavan aidan tulkinnessa kirjoittaja oli puolestaan varovainen, sillä vastaavalle aikakaudelle mahdollisesti sijoituviiin aitarakenteisiin oli aiemmin suhtauduttu myös kriittisesti.²³

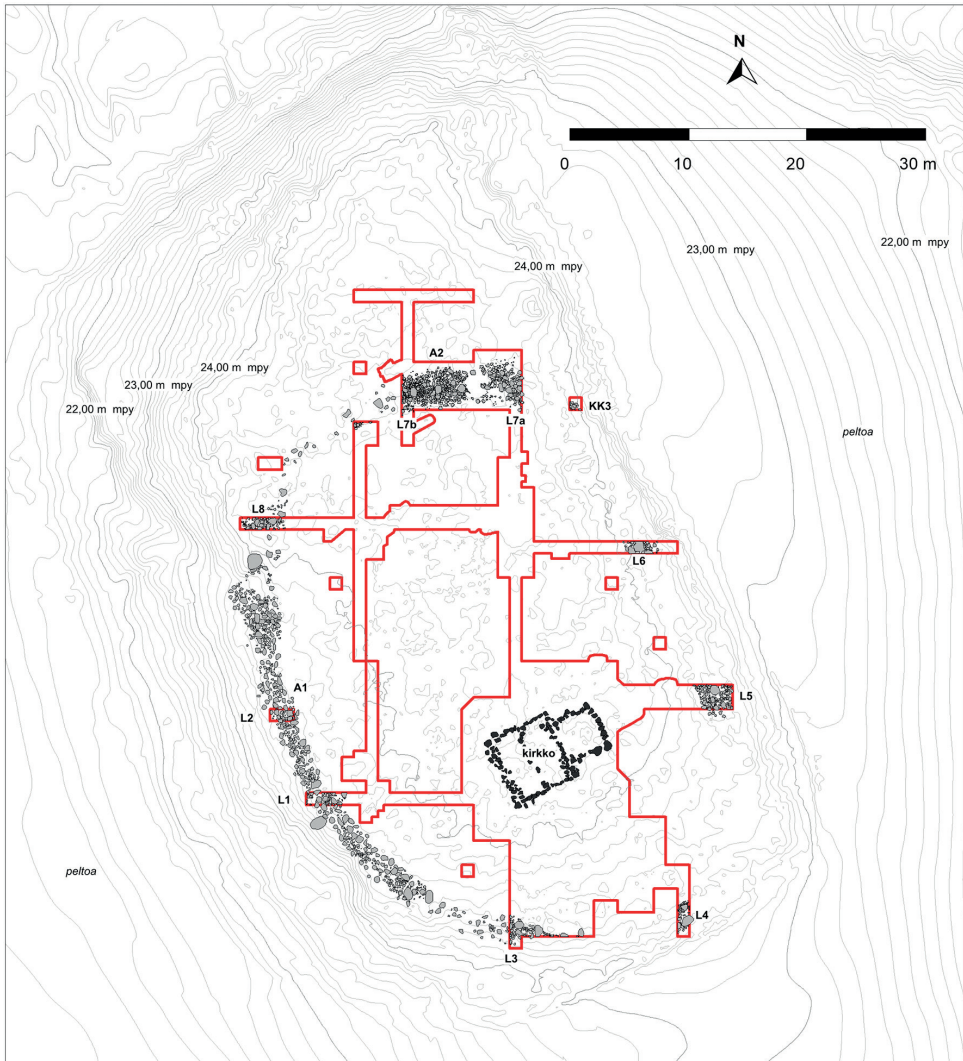
Maan pinnalle heikosti erottuvia rakenteen kiviä havaittiin ainoastaan mäen lounaisosasta. Koska olettamuksena oli, että rakenne kiertää koko mäki-aluetta, jatkettiin seuraavina vuosina tutkimuksia kivirakenteen koon, ajoituksen ja funktion selvittämiseksi. Rakennetta ei vähistä resursseista johtuen voitu ottaa kokonaan esille, vaan sen luonnetta selvitettiin edellä mainitun koe-kuopan ja koeojan lisäksi eri puolille mäki-aluetta kaivettujen 1–2 m leveiden koeojien avulla. Mäki-alueen reunoille ulottuneiden ojen tarkoituksena oli aidan sijainnin ja rakenteen lisäksi selvittää ruumiskalmiston laajuutta ja samalla myös etsiä sen rajoja. Kirkkomaiden rajojen arkeologisen tutkimuksen kannalta onkin painotettu, että pelkät rakennetta leikkaavat koeojat eivät ole kokonaisuuden kannalta riittäviä, vaan tutkimusalueet tulisi ulottaa aidasta myös kauemmas.²⁴ Mahdollisuuksien mukaan Ristimäellä koeojia jatkettiin myös näkyvien rakenteiden ulkopuolelle. Leikkauksista oli mahdollista ottaa myös rakenteen ikää selvittäviä ajoitusnäytteitä.

Ojat sijoitettiin aidan kulkusuuntaan nähden poikittain tai lähes poikittain, ja ne kaivettiin tasokaivausmenetelmää hyö-

dyntäen teknisinä 5–10 cm maakerroksina. Kiviä ei jokaisen koeojan osalta poistettu, vaan näissä esiin otettu rakenne tyydyttiin ainoastaan dokumentoimaan kuvaamalla ja piirtämällä. Vuosina 2011–2016 Ristimäelle tehtiin kaikkiaan kahdeksan rakenteen läpi kulkevaa koeojaa (L1-8), joiden lisäksi kiveyksen pintarakennetta dokumentoitiin mäen länsireunasta ja pohjoisosasta (alueet A1–2) humuspitoista pintamaata pois kuorimalla yhteensä noin 40 m matkalta (kuvat 1 ja 2).

Kirkkomaata rajaavan aidan perustus oli kokonaisuutena säilynyt suhteellisen hyvin. Rakenteen pintaosa kätkeytyi humuspitoisen mineraalimaan alle, josta se voitiin tavoittaa viimeistään 15–20 cm syvyydestä. Koska säilynyt aitarakenne oli maan sisässä, voitiin mäelle myöhemmin päätynyt sekundaarinen materiaali, esimerkiksi lähistöltä tuodut peltokivet, erottaa aitakivistä niiden alla olevan humuskerroksen perusteella.

Aidan perustamistapa on mahdollista määrittää kiveyksen kohdalle avattujen tutkimusalueiden ja leikkausten avulla. Havaintojen perusteella maahan on ensimmäisenä kaivettu poikkileikkaukseltaan melko loivareunainen, paikasta riippuen 130–180 cm leveä ja 35–50 cm syvä ojainen kaivanto, johon muokkaamattomia luonnonkiviä on kasattu (kuva 3). Kaikkialla on isompient kivien välejä täytetty pienemmän kiviaineksen lisäksi myös kuopasta alun perin kaivetulla maa-aineksella. Säilyneelle rakenteelle leimaa-antavaa onkin sen kiven- ja maansekaisuus. Kaivanto on luonnollisesti ollut matalampi niillä kohdilla mäkeä, jossa peruskallio on lähellä maanpintaa. Esimerkiksi mäen koillisosassa kiviainesta on määrällisesti muuta rakennetta vähemmän, sillä kalliopinta on alueella vain noin 30–40 cm syvyydellä. Paljaalle kalliopinnalle ei aitaa ole ryhdytty

Kuva 2: Ravattulan Ristimäen 2010–2016 kaivausalueet (punainen rajaus). Karttaan on merkitty artikkelissa käsiteltävät tutkimusalueet (L1–8 ja A1–2 sekä KK3) ja esiin otetut aitarakenteen kivet. Korkeuskäyrät esitetty 10 cm välein. Kuva: J. Ruohonen ja S. Tuomenoja.

missään pystyttämään. Vaikuttaa jopa siltä, että kaivettu oja olisi ollut jonkinlainen edellytys aidan rakentamiselle.

Rakenteessa olevien kivien koko on vaihdellut huomattavasti. Pääsääntöisesti kookkaimmat, halkaisijaltaan noin 30–60 cm olevat kivet on asetettu reunoille, ja väliin jäävä tila on täytetty tätä pienemmillä kivillä. Nyrkinkokoa pienempiä kiviä ei täyteenä ole juurikaan käytetty. Rakenteel-

lisena, mutta myöskin ajoittavana huomiona mainittakoon, ettei laastia, tiiltä tai muokattuja kiviä ei ole aitarakenteesta lainkaan löytynyt: ne ilmestyvät kotimaiseen aineistoon muutoinkin vasta myöhemmin, 1200-luvun toisella puoliskolla.²⁵

Kivirakenne ei ole kauttaaltaan yhtenäisen. Mäen pohjoislaidasta avatulla alueella (L7) isoimmat kivet on sijoitettu reunojen sijaan rakenteen keskelle. Täältä tavattiin

kookkaita, peräti 50–70 cm halkaisijaltaan olevia suhteellisen tasapintaisia kiviä lähes määräväleihin, noin kahden metrin etäisyydellä toisistaan. Vaikka havainnot ovat satunnaisia, saatiin kookkaita kiviä esille myös itäreunan koeojista. Tämä rakenteellinen yksityiskohta saattaa antaa vihjeen aidan maanpäällisestä osasta ainakin kyseisellä alueella. Voisivatko nämä olla aidan – maantason yläpuolelle ulottuvan osan – tukiiveystä? Tällöin kyseeseen saattaisi tulla lähinnä jonkinlainen hirsiaita tukiarkkura-kenteinen. Tätä vastaan puhuu kuitenkin se seikka, että pohjakiveys on puista salvosaitaa ajatellen aivan liian leveä ja vankkarakenteinen. Minkäänlaisista leveämmistä arkkurakenteiden pohjista ei avatuilta alueilta myöskään saatu havaintoja. Rautanauhojen lähes täydellinen puuttuminen voi viitata siihen, että paikalla on ollut korkeampi, joko kivistä kasattu tai kylmämuuraamalla ladottu, seinämä. Toisaalta säilyneen peruskiveyksen päällä on voinut olla ilman nauhoja rakennettu kevytrakenteinen tai hirsistä salvottu puuaita.

Kuva 3. Aitarakenteen pohjan poikkileikkausta kirkon itäpuolella kohdassa L5 dokumentoidaan piirtämällä. Leikkauksessa erottuu vaaleaa pohjamaata vasten loiva kivillä ja maalla täytetty kaivanto. Piirtämässä Siiri Tuomenoja. Kuva: J. Ruohonen.

Ristimäeltä esiin saatu kiveys on tulkitavissa mäkeä kiertäneen aidan – tietyn edellytyksin voitaisiin jopa puhua muurista – pohjaksi tai perustukseksi. Säilynyttä rakennetta, maan tasalle ulottunutta kiveystä, on pidettävä vain aidan pohjaosana. Tulkitava ainakin jonkin verran korkeammaksi ladotusta kiviaidasta tukee perustuksen molemmin puolin rauenneet kivet. Esimerkiksi mäen pohjoislaidassa kiveys (L7) vaikutti pintamaan poistamisen jälkeen olevan jopa 3,1–3,4 m leveä. Tästä varsinaisen rakenteen ulkopuolelle molemmin puolin levinneitä irtokiviä oli noin metrin etäisyydellä. Alkuperäisen pohjarakenteen leveys maan tasalla on vaihdellut 1,2–1,3 m välillä. Myös mäen etelälaidassa (L2) tilanne oli samankaltainen, mutta siellä pintakiveyksen leveys oli vain 2,15 m. Tästä varsinaisen aitarakenteen leveydeksi jäi pohjoislaidan tavoin 1,2 m. Aidasta sortuneita kiviä on luonnollisesti vain maan pinnan tuntumassa, heti humuspitoisen pintamaan alla olevassa kerroksessa. Rakenteen reunoille rauenneita kiviä voidaan pitää merkinä aidan vähittäisestä rapistumisesta ja muusta hajoamisesta. Aidan maanpäällisiä osia on myöhemmin voinut tarkoituksella myös purkaa ja viedä pois esimerkiksi rakennusmateriaaliksi. Vaikka rakenne nyt on täysin maantasainen, on sen alkuperäistä korkeutta mahdotonta arkeologisten havaintojen perusteella selvittää.

AIDAN KULKU JA KIRKON SIJAINTI

Aidan kokonaispituus on eri puolilta mäkeä esille otettujen kivien ja maaperän kairaus-ten perusteella noin 137 m. Kyse on esitettyihin mittauksiin perustuvasta arviosta. Yhteensä aitarakennetta on kaivauksissa otettu esille sen arvioidusta kokonaispituudesta noin kolmasosa, kaikkiaan 46 m.

Näin kookkaaseen rakenteeseen on pelkän perustuksenkin osalta käytetty varsin huomattava määrä kiviainesta (kuva 4). Dokumentoitujen poikkileikkausten (L5 ja L7) perusteella on kiven- ja maansekaisen täyttöaineen tilavuus aita varten kaivetussa perustusojassa vaihdellut metrin pituudella noin 0,6–1,1 m³ välillä. Koska täytöstä maa-aineksen osuus on arviolta puolet, on kiviä lähes 140 m pitkän aidan perustukseen laskennallisesti tarvittu noin 60 m³. Tällaista määrää kiviä ei löydy Ristimäen maaperästä, vaan valtaosa rakenteeseen käytetyistä aineksesta on täytynyt tuoda muualta. Rakennusmateriaalia ei ole kuitenkaan tarvinnut hakea kaukaa, sillä muokkaamattomia luonnonkiviä on ollut saatavilla kaikkialta lähiympäristöstä.

Kirkkomaan muoto on edellä mainittuihin havaintoihin perustuvan rekonstruktion (kuva 5) mukaan lähinnä soikeahko. Aidan kulku noudattaa etenkin sen etelä- ja itäosassa mäen luontaista topografiaa ja pohjamaan lajia. Se on poikkeuksetta rakennet-

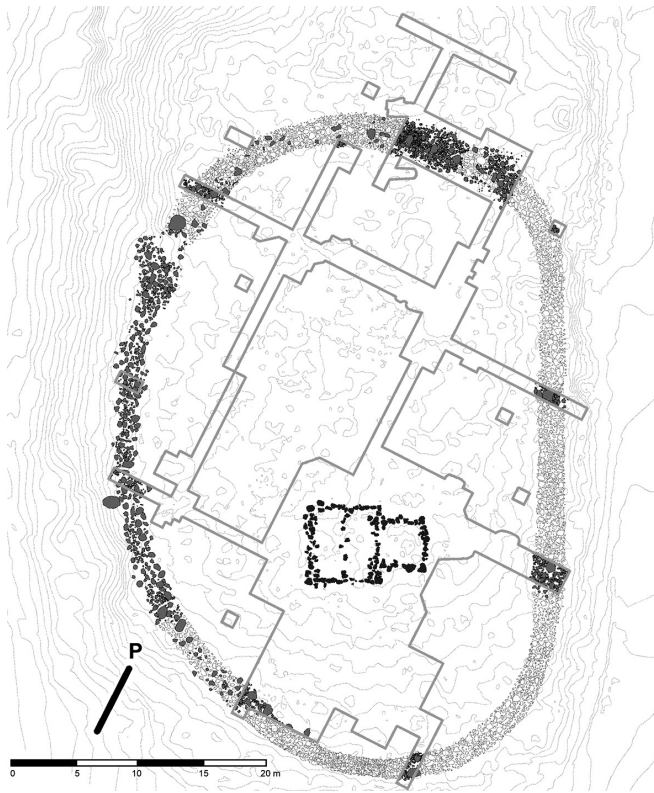
tu moreenille, sen ulkopuolella savimaaksi muuttuvan alueen rajan lähelle. Rakenne on viettänyt hyvin loivasti lounaaseen maaston luontaisia muotoja noudattaen: aidan maantasainen pinta on mäen koillisosassa 24,30 m mpy korkeustasolla ja lounaiskulmassa 23,40 m mpy tasolla.

Ravattulan aidan sisäänsä sulkema alue kattaa kaikkiaan noin 1300 m² alan. Varsinainen kirkkorakennus sijoittuu kirkkomaan sisällä sen eteläosaan. Kun kirkon seinälinjoja käytetään mittauksen pääilman-suuntina, on aidan rajaaman alueen suurin pituus noin 49,5 m. Samasta linjasta mitattuna rakennuksen pohjoisseinästä kirkkomaan pohjoisosaan on matkaa 29,5 m ja eteläseinästä kirkkomaan eteläosaan 13,5 m. Pinta-alaltaan kirkkomaasta, kirkon pituus-suuntaisen keskiakselin toimiessa alueen jakajana, reilu 2/3 sijaitsee (n. 900 m²) kirkon pohjoispuolella ja vajaa 1/3 (n. 400 m²) sen eteläpuolella.

Aidatun alueen leveys on suurimmillaan kirkkomaan pituusakselin keskivaiheilla ol-

Kuva 4. Aidan poikkileikkausta Ristimäen pohjoislaidalla kohdassa L7b. Aidan keskikohta kulkee seinämässä latan alla. Edustalle nostetut kivet ovat peräisin aitarakenteen poikki kulkeneesta metrin leveästä koeojasta. Kuvattu länteen. Kuva J. Ruohonen.

Kuva 5. Ravattulan kirkkomaan aita kokonaisuutena. Kaivaushavainnoin todetut kivirakenteet tummalla, muihin havaintoihin perustuva rekonstruktioehdotus harmaalla. Kuva J. Ruohonen ja S. Tuomenoja.

Vaikka aita ei olekaan muodoltaan symmetrinen, sen edellä mainitut säännölliset mittasuhteet sekä kirkon sijainti aidatun alueen sisällä puhuvat rakentamisen yksityiskohtaisen suunnittelun puolesta. Tutkimusten alkuvaiheessa aidan linjauksen oletettiin noudattavan kokomäki-alueella sen luontaisia reunoja. Näin ei kuitenkaan ollut, vaan

len noin 33,5 m. Kirkon kohdalta mitattuna alueen leveys vaihtelee puolestaan noin 31,5–32,5 m välillä. Kirkon keskiakselilta mitattuna runkokuoneen länsipuolelta etäisyys aitaan on noin 13,5 m ja kuorihuoneen itäpuolelta 10 m. Kirkkomaan leveysakselilta mitattuna rakennus sijoittuu siis kirkkomaan keskivaiheille. Jos tarkasteluun otetaan ainoastaan kirkon runkokuone, sijoittuu rakennus täsmällisesti kirkkomaan leveysakselin keskelle: matka sekä runkokuoneen itä- että länsipuolelta kirkkomaan aitaan on varsin tarkasti 13,5 m. Täsmälleen sama etäisyys, kuten aiemmin jo todettiin, on myös rakennuksen eteläsvivusta eteläisimpään aidanosaan. Sekä kirkkorakennuksen että kirkkomaan pohjois-eteläsuuntainen akseli ovat myös keskenään samansuuntaisia, kääntyneenä noin 27 astetta nykyisestä kompassipohjoisesta vastapäivään.

Ristimäen luoteis- ja koillisnurkissa aita kääntyy mäen poikki katkaisten sen luontaisen laen. Mäen pohjoisosaan, aidan ulkopuolelle, jää hiekkapitoista aluetta noin neljännes koko mäen pinta-alasta, lähes 400 m². Tämän jättäminen pois suljetusta alueesta viittaa siihen, että mäkeä kiertävällä aidalla on haluttu rajata nimenomaan kirkkomaaksi sovittu alue.

RAKENTEEN SUHTEELLINEN JA ABSOLUUTTINEN AJOITUS

Koska rakennusteknisten yksityiskohtien perusteella aita ei ole mahdollista tarkemmin ajoittaa, voidaan sen suhteelliseen ja absoluuttiseen ikäasemaan saada lisävalaistusta analysoimalla sekä rakenteesta tehtyjä löytöjä että siitä talletettuja näytteitä konteksteineen. Radiohiiliajoitusten perusteella

on käytännössä mahdollista saada selville rakenteen varhaisin mahdollinen ajankohta (tpq), jonka jälkeen aita on voitu tehdä.

Vuoden 2016 kaivaustutkimuksissa kirkon itäpuolelta esiin otetusta aitakiveyksestä löytyi musta, läpinäkymätön lasihelmi, joka oli koristeltu viidellä kehystetyllä silmäkuviolla (TYA 933:423). Tämänkaltaiset lasihelmet ajoitetaan yleisesti viikinkiajalta ristiretkiajalle, ja tätä läheisesti muistuttavia helmiä on löytynyt myös Ristimäeltä tutkituista ruumishautoista.²⁶ Tämän perusteella kyseinen yksilö voidaan karkeasti ajoittaa kalmiston käytön aikaiseksi.

Aidan kiven- ja maansekaisesta perustuksesta löytyneet keramiikan sirpaleet asetavat aikarajoja, joita ennen rakennetta ei ole voitu tehdä. Esimerkiksi merovingiajalta lähtien yleistyvään nuorapainannekoristeeseen keramiikkatyyliin kuuluu Ristimäen koillisosasta aitarakenteen pohjaosista löytynyt pieni, kooltaan noin 22 x 20 x 4 mm, saviastian sirpale (TYA 912:312). Pala on peräisin ohuesta, hienosekoitteisesta ja väriältään tasaisen ruskeasta saviastiasta, ja siinä on näkyvissä kaksi kokonaista ja kolmas osittain erottuva nuorapainannerivi. Tarkemmin on ajoitettu mäen länsiosasta aitarakenteen alta löytynyt noin 34 x 14 x 8 mm kokoinen, murtumapinnoiltaan tummanharmaa, paikoitellen lähes musta, koristelematon saviastian pala (TYA 914:69). Sen kyljessä olevasta paksusta karstakerroksesta otettu näyte ajoittui radiohiilimenetelmällä vuosien 330–540 väliin.²⁷

Edellä mainittuja keramiikkalöytöjä on pidettävä löytökonteksteiltaan sekundaarisina. Erilaisen massalöytöaineiston, lähinnä palaneen saven ja tyypiltään rautakautisen keramiikan, runsas esiintyminen rakenteessa selittyy siten, että aita varten maahan tehty ojainen perustus on kaivettu maällä sijainneen vanhemman rautakautisen kult-

tuurikerroksen läpi. Kaivettua maa-ainesta on käytetty aidan rakentamisen yhteydessä täyttömaana ja perustukseen tuotujen kivien tukemiseksi, jolloin vanhempaa materiaalia on päätyntä aitarakenteeseen.²⁸ Varsinaiseen aitarakenteeseen varmuudella liittyviä esinelöytöjä ei kaivaustutkimuksissa tullut esille.

Pohjaan kaivettujen aitalaikkausten alta ei havaittu jälkiä esimerkiksi puuainasta tai muusta pohjalla olevasta tukiperustuksesta. Vaikka aitaan yksiselitteisesti kuuluvaa ajoitettavaa ainesta ei varsinaisesta rakenteesta löytynyt, saatiin kiveyksen pohjalta talletettua näytteeksi jonkin verran pieniä hiiltyneen puun palasia. Näitä ajoittamalla voidaan päästä sekundaaristen löytöjen ikäämisen sijaan lähemmäs rakenteen todellista tekoajankohtaa.

Ensimmäisen ajoitettu hiilinäyte on kirkkorakennuksen läheltä mäen itäreunasta, aidan läpi kulkeneesta koeojasta, leikkauksesta L5. Aidan pohjalta, sekoituneen ja puhtaan hiekan rajalta löytynyt hiili ajoittuu kalibroituina kahden sigman eli 95,4 prosentin tarkkuudella kalenterivuosiin 1160–1270.²⁹ Toinen ajoitettu hiilinäyte on saman koeojan osittain tutkitusta likamaakuviosta. Kuvio ulottui itäosastaan aitarakenteen reunalle, osin siitä rauenneiden kivien alle. Koska kyse oli kapeasta koeojasta, ei likamaan funktiosta tällä kohdalla saatu täyttä varmuutta: kyse voi olla aidan viereen kaivetun haudan täyttömaasta tai aidan perustusta kaivettaessa syntyneestä kuopasta. Näytteen ajoitustulos kalenterivuosiin kalibroituina osuu kahden sigman todennäköisyydellä vuosien 1050–1080 (2,5 %) ja 1150–1270 (92,9 %) väliin.³⁰ Kolmas ajoitus teetettiin edellisten pohjoispuolelle sijoitetusta koeojasta, aidan leikkauksesta L6, kivirakenteen alta löytyneestä hielestä. Näyte ajoittuu kahden

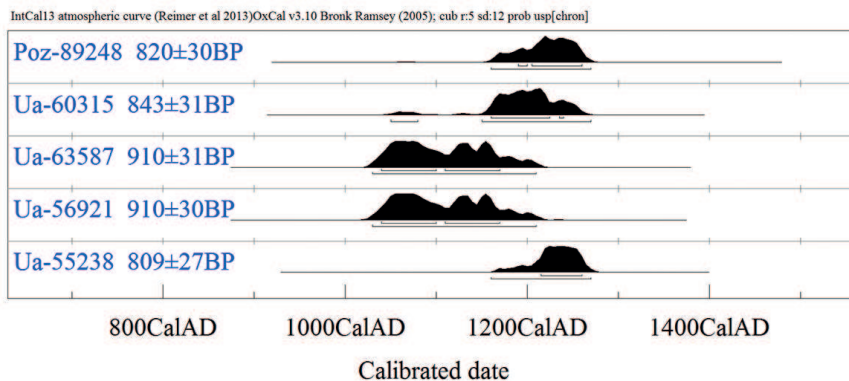
sigman todennäköisyydellä vuosiin 1030–1210.³¹

Lisävalaistusta aidan ikäasemaan, etenkin suhteessa paikalla sijaitseviin ruumishautoihin nähden, on saatavissa mäen pohjoisosasta löytyneen haudan 15/2015 avulla. Hauta on selvästi aitarakennetta vanhempi, sillä aita on rakennettu kulkemaan suoraan haudan päältä. Ruumishauta on pysynyt häiriintymättömänä, koska aidan perustus on paikalla kaivettu vain noin 45 cm syvyyteen, kun taas hautakuopan pohja tavoitettiin noin 75 cm syvyydestä. Haudan yksityiskohtaisemmaksi ajoittamiseksi hautateksteilleistä on tähän mennessä teetetty kaksi radiohiiliajoitusta. Rinnan kohdalla oleva tekstiilinäyte ajoittuu kahden sigman tarkkuudella vuosiin 1030–1210.³² Vainajan pään vieressä ollut villakangas sijoittuu kalibroituina kahden sigman tarkkuudella puolestaan vuosiin 1160–1270.³³

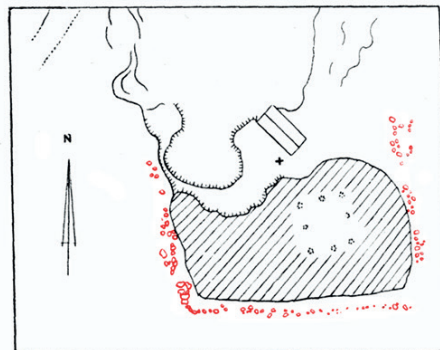
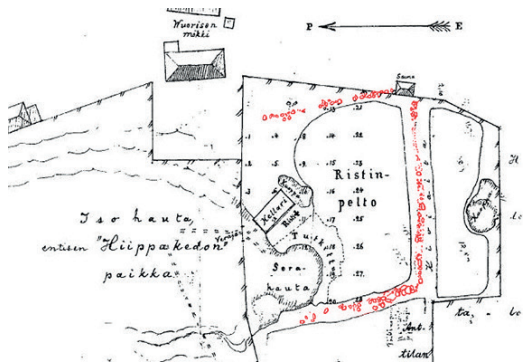
Tulokset esittävät tietyllä todennäköisyydellä ajankohdan, jonka aikana tai jälkeen aita on voitu rakentaa. Radiohiiliajoitusten tulosten todennäköisin aikaväli osuu käytännössä kalenterivuosiin 1150–1270. Virherajojen ääripäätkin huomioiden esitetyt ajoitusnäytteet sijoittuvat kalibroituina kah-

den sigman todennäköisyydellä aikavälille 1030–1270 (kuva 6). Aikarajat ovat verraten väljät johtuen ilmakehän radiohiilipitoisuuden huomattavassa vaihtelusta juuri kyseisenä ajankohtana. Tuloksissa on huomioitava orgaanisten näytteiden omien ikien lisäksi stratigrafiset seikat. Esimerkiksi kivirakenteen alle jääneen haudan 15/2015 täytyy olla ainakin jonkin verran aitaa vanhempi. Vaikka yleisestä tarkastelusta jätettäisiin pois kyseisestä ruumishaudasta teetetyt ajoitukset, pysyy rakenteen luonnontieteellinen ajoituskuva edellä esitetyn kaltaisena.

Esitetyt ajoitustulokset tukevat ajatusta siitä, että aita olisi rakennettu samanaikaisesti, tai lähes samanaikaisesti, Ravattulan kirkon kanssa. Kirkkorakennuksesta on tähän mennessä julkaistu kaksi radiohiiliajoitusta.³⁴ Tulokset menevät kalibroituina kahden sigman tarkkuudella kalenterivuosiin 1020/1030–1190. Lattianalaisista kerroksista löytyneet hopearahat ajoittuvat alustavan tunnistuksen perusteella 1140–1220-luvuille, jonka ajanjakson sisään, ainakin osaan siitä, myös kirkon pääasiallinen käyttö sijoittuu.³⁵ Nuorempien ajoitusten puuttuessa aita ei ole ainakaan merkittävästi kirkkorakennusta myöhäisempi.

Kuva 6. Aitarakenteen alta teetetyt ajoitustulokset kalenterivuosiin muunnettuna. Kalibrointi tehty OxCal 3.10 -ohjelmalla ja kalibrointikäyrällä IntCal13 (Bronk Ramsey 2005; Reimer et al. 2013).

Kuvat 7 ja 8. Liedon Sauvolan Ristinpellon ruumiskalmistoa rajaava suunnikkaan muotoinen kiviaita. Kivet korostettu kuviin punaisella. Vasemmalla Appelgrenin (1905) ja oikealla Cleven (1952, 160, fig 1) mukaan. Eivät keskenään mittakaavassa.

Minkäänlaisesta kiviaitaa edeltävästä rakenteesta, kuten paaluista tai rakenteeseen kuuluneesta puuperustuksesta ei Ristimäeltä ole saatu havaintoja. Vanhemman aidan olemassaolo on teoriassa mahdollista, mutta käytännössä äärimmäisen epätodennäköistä. Jos tällainen olisi paikalla ollut, myöhempi aita ja muu maankäyttö on hävittänyt jäljet siitä näkymättömiin. Edellä mainitut ajoitukset ja kirkkorakennuksen sijainti suhteessa aitaan näyttäisi edellyttävän, että kirkko ja aita on rakennettu – tai ainakin suunniteltu rakennettavaksi – samanaikaisesti toistensa kanssa.

VARHAISTEN AITARAKENTEIDEN JÄLKIÄ?

Onko Ravattulan Ristimäkeä rajaava aita sääntö vai poikkeus Suomen muihin kyseisen ajankohdan kohteisiin verrattuna? Vaikka rautakauden ja keskiajan vaihteen ruumiskalmistoja on arkeologisesti tutkittu viimeisten 150 vuoden ajan suhteellisen runsaasti, ovat kaivetut alueet niissä olleet pinta-alaltaan varsin suppeita. Tutkimuksissa on usein keskitytty vain niiden keskeisiin, hauta-antimiltaan runsaslöytöisiin osiin. Toisin sanoen, alueita rajaavien element-

tien tunnistamiseksi kalmistojen reunoja on tutkittu arkeologisesti vain vähän. Aitarakenteista – sekä mahdollisista että niiksi tulkituista – on kuitenkin jonkin verran havaintoja muutamista aikakaudelle ajoittuvista hautapaikoista.

Tietyiltä osin vertailukohteeksi voidaan ottaa noin 3,3 km etäisyydellä Ravattulasta sijaitseva Liedon Sauvolan Ristinpellon lähinnä ristiretkiaikainen ruumiskalmisto, jonka käyttö on nykytietämyksen mukaan jatkunut 1200-luvulle saakka. Paikalta on tutkittu lähes 150 ruumishautaa sekä todettu mahdollisen kellotelineen tai muun rakennuksen jäännös.³⁶ Ristinpellolta on myös havaittu maan pinnalle erottunutta harvaa kiviriviä, mahdollista kiviaidan jäännöstä. Varhaisimmat muistiinpanot aidasta ovat jo 1870-luvulta ja rakenne kartoitettiin ensimmäisen kerran vuonna 1905 (kuvat 7 ja 8).³⁷ Kartan perusteella suunnikkaan muotoisen maantasaisen rakenteen parhaiten mitattavissa oleva etelälaita oli pituudeltaan noin 38 m, kun taas hiekanotossa pohjoisosastaan jo 1800-luvulla tuhoutuneen länsilaidan säilynyt pituus oli noin 25 m ja itälaidan säilyneen osan pituus 28 m. Aidan pohjoislaidan kiviä ei havaittu, sillä ne oli todennäköisesti hävitetty jo

aiemmin hiekanajossa ja alueen raivaustöissä.

Ristinpellon hauta-alueita reunustavaa kiveystä on pidetty kristillistä kirkkomaata rajaavana aitana, mutta sen liittymistä kalmistoon on myös epäilty. Aitaa on arveltu esimerkiksi uudehkoksi, maan raivaukseen ja -jakoon liittyneeksi rakenteeksi.³⁸ Voidaan kuitenkin kysyä, miksi ainoastaan tämä alue olisi haluttu rajata kivirakenteella: vastaavia aitoja pitäisi löytyä myös muiden peltojen reunoilta. Ristimäeltä esitetty esimerkki, Ristinpellon käyttöaika sekä kivirakenteen sisällä olevien ruumishautojen suuri lukumäärä pienellä rajatulla alueella puoltaisi tulkintaa hautausmaa-alueen rajana toimineesta aidasta. Tarkempia yksityiskohtia rakenteesta ei ole käytettävissä, sillä sitä ei ole missään vaiheessa tutkittu.

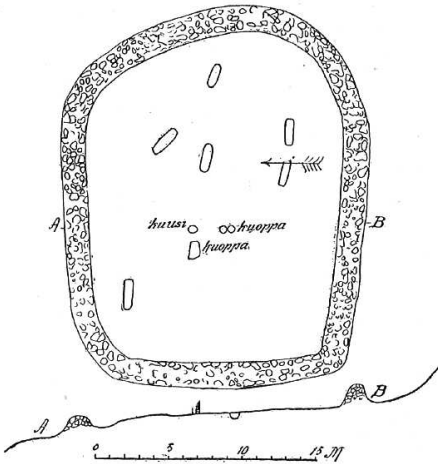
Tulkinnallisesti Liedon Ristinpeltoa haastavampia rakenteita on tullut esiin Kaarinan Piikkiön Huttalanmäeltä. 1980-luvulla tehdyissä arkeologisissa kaivauksissa paikalta on löytynyt sekä rakennuksenjäännös että ristiretkiäikainen ruumiskalmisto.³⁹ Alueelta on todettu myös sekä matala ojanne että järeistä kivenlohkareista tehty kivirivi, jota arkeologi **Jukka Luoto** on arvellut kalmiston aidaksi; rakennetta on myös ehdotettu rautakauden alkupuolelle ajoittuvaksi karjaaitaukseksi. Ojannetta Luoto on puolestaan pitänyt ristiretkiäikaisena tonttimaan rajana.⁴⁰ Mainittuja ilmiöitä tulkittaessa ongelmallisena voidaan pitää kyseisen muinaisjäännöskompleksin löytöaineiston ajallista jakautumista noin tuhannen vuoden aikavälille. Aluetta on myös tutkittu kaivauksin ainoastaan pieneltä osin, sillä esimerkiksi ruumiskalmistosta on tähän mennessä kaivettu vain kolmisenkymmentä ruumishautaa. Koska hautoja alueella on kuitenkin tiheässä ja ne sijaitsevat usein päällekkäin, voidaan alueen olettaa olleen käyttöai-

kanaan ainakin jostakin ilmansuunnista maastoon rajattu.

Jonkinlainen kalmistoa rajaava reunarakenne voidaan sijoittaa myös Raision Ihalan Kansakoulunmäen ruumiskalmiston ympärille. Paikalta tutkitut noin viisikymmentä ruumishautaa ajoittuvat 1100- ja 1200-luvulle. Hautaukset on paikoittain tehty tiheään ja usein päällekkäin, joskus jopa kolmeenkin kerrokseen, jolloin uusia hautoja kaivettaessa on rikottu vanhempia hautauksia. Koska kohteen käyttöaika ei ole ollut kovinkaan pitkä, on kalmistoa käyttäneen yhteisön väestömäärä ollut suhteellisen suuri. Havainnot kertovat myös tilankäytöltään suppeasta ja tärkeäksi arvetetusta alueesta: rajatusta ruumiskalmistosta. Ihalaan liittyy myös vanhoja kirkkomuistoja, ja ruumiskalmistoa onkin pidetty täysin kristillisenä. Konkreettisia aitarakenteita ei tutkimuksissa kuitenkaan ole tavattu.⁴¹

Päijät-Hämeessä Hollolan Kirkkailanmäen kalmisto ajoittuu lähinnä ristiretkiäikäiseksi ja varhaiskeskiaikaiseksi. Kalmiston käyttö on löytyneiden rahojen perusteella loppunut ilmeisesti vasta 1300-luvulla.⁴² Lähinnä paikannimen perusteella on otaksuttu, että kalmistoon saattaisi liittyä myös kirkollisia jäännöksiä. Paikannimen määriteosa *Kirkkaila* on selitetty tarkoittavan kirkkoaitaa (Kirkk'aila ~ Kirkk'aita), jolloin nimessä olisi säilynyt tieto sekä kirkosta että rajatusta hautausmaasta.⁴³ Melko laajoistakaan tutkimuksista huolimatta paikalta – matalalta peltokumpareelta on esimerkiksi tutkittu yli 130 hautaa – sijainneesta kirkkorakennuksesta tai -aidasta ei ole saatu luotettavia havaintoja.

Mahdollista on, että viimeksi mainittujen Raision ja Hollolan kalmistojen rajaaminen olisi tapahtunut esimerkiksi puisella aidalla, jonka tukirakenteet eivät ole ulottuneet syvälle maan sisään. Myöhempi maan-

Kuva 9. Kaarinan Kuusiston Kappelinmäen hautausmaa Juhani Rinteen (1912: 6) mukaan.

käyttö, näissä tapauksissa maanviljely, olisi sittemmin hävittänyt tällaiset merkit jäljetömiin. Koska kalmistoista on arkeologisesti tutkittu vain osia, saattaa myös olla, etteivät kaivausalueet ole ulottuneet aitarakenteiden kohdille. Varhaisimpien ruumiskalmistojen suhteen on myös mahdollista, ettei niiden ympärillä ole välttämättä ollut fyysisiä, konkreettisia aitoja. Kohteet sijaitsevat usein paikoilla, kuten mäillä, joissa paikallinen topografia muodostaa luonnostaan rajatun alueen.

AITOJA KIRKKOJEN YMPÄRILLÄ

Ympäristössä erottuvat, maan pinnalle näkyvät aidat ilmestyvät viimeistään varhaiselle keskiajalle tullessa kirkollisten kohteiden ympärille. Turun Koroistenniemien 1200- ja 1300-luvuilla, mahdollisesti 1400-luvunkin puolelle asti, käytetty kirkkomaata on ollut kirkkorakennuksen pohjoispuolella. Vaikka piispankirkon sisältä ja kirkkomaasta on 1800- ja 1900-luvun vaihteessa tutkittu yli 300 ruumishautaa, ei kir-

kon ulkopuolella sijainneen hautausalueen rajaamisesta ole havaittu selkeitä merkkejä. Paikalta on dokumentoitu paalunsijoja, mutta niiden ajoituksesta tai käyttötarkoituksesta ei ole voitu sanoa mitään varmaa.⁴⁴ Kohteen luonteen ja hautausten sijoittumisen perusteella on ilmeistä, että paikalla on ollut vähintäänkin kevytrakenteinen aita, josta alueen myöhemmästä maankäytöstä johtuen ei ole jäänyt jälkiä syvemmälle maaperään.

Turun läheisyydestä tunnetaan yksi luultavasti lähes täysin keskiaikaisessa koossa ja muodossa säilynyt hautausmaan aita. Nykyisen Kaarinan kaupungin alueella sijaitsevan Kuusiston saaren Kappelinmäki on arkeologi **Juhani Rinteen** mukaan todennäköisesti palvellut Kuusiston piispanlinnan tarpeita. Hautaaminen Kappelinmäelle lienee alkanut linnan rakentamisen myötä 1200- ja 1300-lukujen vaihteessa ja päättynyt todennäköisesti 1520-luvulla, kun Kustaa Vaasa määräsi Kuusiston piispanlinnan purettavaksi.⁴⁵ Kiviaidalla ympäröidyn hautausmaa-alueen suurin pituus on Rinteen mukaan itä-länsisuunnassa 23 m ja leveys tähän nähden poikittain leveyssuunnassa 17,5 m. Aidattu alue on muodoltaan lähinnä soikea tai kulmistaan pyörästynyt suorakaidede, jonka kolme sivua ovat suhteellisen suoriat (kuva 9). Aita on koottu mukulakivistä ilman laastia noin 1,7 m leveäksi ja se on yli metrin korkea.⁴⁶ Vastaavanlainen luonnonkivistä kasattu kiviaita kiertää paikoitellen esimerkiksi Laitilan Untamalan kirkkomaa-ta (kuva 10).

Pinta-alaltaan Kuusistoa huomattavasti suurempi kirkkomaata aitoineen on tavattu Vehmaan Laittisten kylästä. Siellä Kappelinmäki-nimisellä kohteella on jo 1800-luvun lopulla todettu kiviaita, jota myöhemmissä tarkasteluissa on tarkemmin kuvailtu epä-säännöllisen suunnikkaan muotoiseksi, kul-

mistaan pyöristyneeksi matalaksi kiveykseksi.⁴⁷ Aita sulkee sisäänsä noin 40 x 40 m kokoisen alueen ja rakenteen leveys on puolestaan vaihdellut yhdestä kahteen metriin. Siinä oli 2000-luvun alussa havaittavissa kaksi kulkuaukkoa, toinen kaakkoiskulmassa ja toinen pohjoislaidalla. Kohdetta epäiltiin ajoitukseltaan jo varhaiskeskiaikaiseksi, mutta vuoden 2005 kaivauslöytöjen ja -havaintojen perusteella kappelikirkon ja kirkkomaan käyttö ajoittuu vasta keskiajan loppuun ja uuden ajan alkupuolelle.⁴⁸

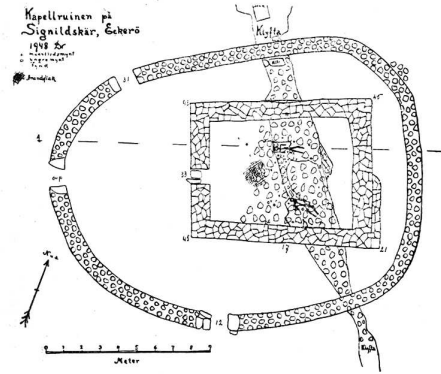
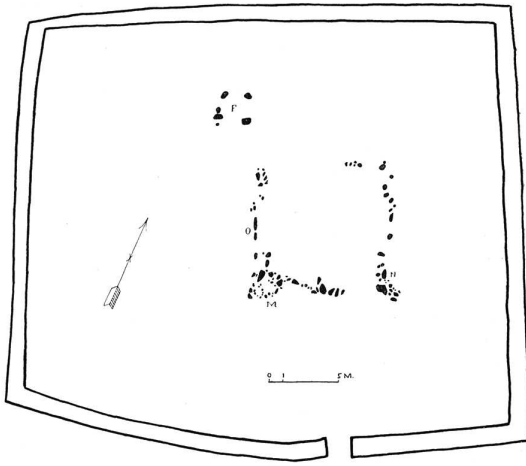
Kemiönsaareen nykyisin kuuluvan Hiittisten Kyrksundetin aidattu kirkkomaan on suorakaiteen muotoinen ja kooltaan noin 30 m x 35 m (kuva 11). Tämä matala muuramaton kiveys on tulkittu kirkkomaata kiertäneen hirsiaidan pohjaksi. Kiviaidan pohjoispuolelta löytyi 1990-luvun tutkimuksissa suuri määrä rautanuloja, joiden on epäilty liittyneen kyseiseen aitaan.⁴⁹ Kirkkomaan keskivaiheilla sijaitseva kappeli on keskiaikaista perua, mutta aidan rakennusajankohdasta ei ole tarkempaa tietoa. Hautojen rahalöydöt alkavat 1300- ja 1400-luvun vaihteesta, jolloin kirkollisen toiminnan voi olettaa viimeistään alkaneen; paikan käyttö Hiittisten seurakunnan kappelina päättyi ilmeisesti vuonna 1637.⁵⁰

Ahvenanmaalla Eckerön Signildskärillä olevan keskiaikaisen pienen kappelin kiviaidan suurin pituus on 23 m ja leveys 17 m (kuva 12). Aidan rajaama alue on muodoltaan lähes soikea.⁵¹ Kivistä ladottu muuri on noin metrin leveä ja 80 cm korkea. Lemlandin Lemböten kappelia ympäröi puolestaan neliömäinen, läpimitaltaan noin 28 m oleva kirkkomaan, jonka reunalla on korkeudeltaan noin 60 cm oleva kivimuuri.⁵² Samoin Jurmon saarella Paraisilla, entisen Korppoon kunnan alueella sijaitsevaa Kapellbackenia on pidetty vanhana kirkkomaana. Paikalla on matala neliömäinen kiviaita, jonka sivujen pituus on reilut 20 m (kuva 13).⁵³

Suomenlahden rannikon monien kappelirakennusten yhteydessä sijaitsevista aidoista ovat **Helena Edgren** ja Markus Hiekkänen todenneet, etteivät ne keskenään muodosta mitään erityisiä ryhmiä.⁵⁴ Vastaavia pieniä kappeleita on ollut myös Pohjanlahden saaristossa. Esimerkiksi Rauman edustalla sijaitsevassa Reksaaresta **Volter Högman** kartoitti vuonna 1891 noin 15 x 13 m laajan hautausmaan kiviaitoineen (kuva 14). Lähes säännölliseen muotoon ladotun yhtenäisen, noin metrin leveän ja noin puoli metriä korkean aidan sisäpuolelta Högman kaivoi esiin rakennuksen perustuksen ja

Kuva 10. Laitilan Untamalan muokkaamattomista luonnonkivistä kasattua kirkkomaan aita. Kuva: J. Ruohonen.

Kuvat 11–12. Hiittisten Kyrksundetin (Nordman 1940: 14, Fig. 1) ja Eckerön Signildskärin (Dreijer 1949, 5, Fig. 1) kirkkorakennusten kivijalat ja kirkkomaita ympäröivät kiviaidat.

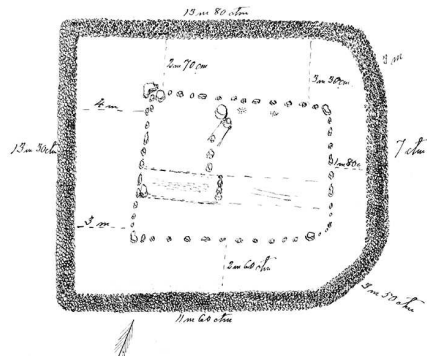
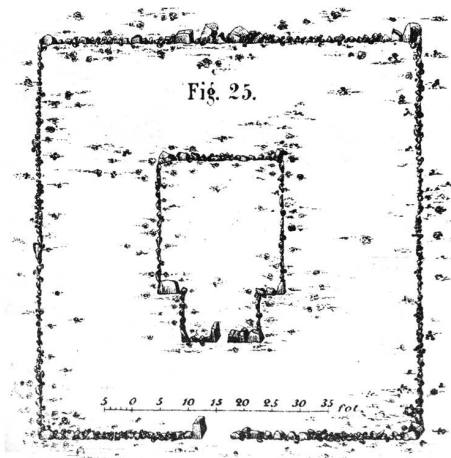
myös useita ruumishautauksia.⁵⁵ Paikka ei välttämättä ole keskiaikaista perua, sillä siitä löytyneet rahat ajoittuivat 1500-luvun loppupuolelle.

Uvilan Liikistön keskiaikaisen kirkkomaan reunalla on puolestaan osittain esillä olevaa kivirakennetta tai -kehää, jota osa tutkijoista on pitänyt aidan osana. Varsin massiivisen kivivarustuksen luonne on kuitenkin epäselvä. Esimerkiksi kaivauksia Liikistössä 1930-luvulla johtanut **Iikka Kronqvist** ei uskonut rakenteen olevan kirkkomaan aita. Myös uusimpien tulkin-tojen perusteella se saattaa liittyä paikan nuorempaan ihmistoimintaan.⁵⁶

Viimeistään keskiajan loppupuolella pitäjän- ja kappelikirkkojen ympärille ryhdyttiin rakentamaan myös laastilla muurattuja kiviaitoja. Tällaisia, alun perin usein valkoiseksi kalkittuja muuriaitoja rakennettiin Markus Hiekkasen tutkimusten perusteella ainakin 26 kirkkomaan ympärille Suomessa.⁵⁷ Tiedot tällaisista ovat kuitenkin niukoja, sillä yhtään varmuudella keskiajalle ajoittuvaa muuriaitaa ei tiettävästi ole säilynyt. Erilaisista historiallisista lähteistä on

kuitenkin mahdollista hahmottaa muurirakenteellisia yksityiskohtia. Esimerkiksi nykyisin Turkuun kuuluvan Maarian keskiaikaisen kirkon kirkkomaan ympärillä oli vielä 1700-luvun lopulla laadittujen piirrosten perusteella muurattu kiviaita, joka oli katettu viistolla lautakatolla.⁵⁸ Puumateriaalin ohella katteena voitiin käyttää, ruotsalaisten esimerkkien mukaisesti, myös kivilaakoja ja kattotiiliä, lisäksi turvetta ja sammalta.⁵⁹

Keskiaikaisten kiviaitojen jäännöksiä on saatu jonkin verran esiin arkeologisissa valvonnoissa ja muissa tutkimuksissa. Esimerkiksi vuosina 2006 ja 2007 tehdyissä Vantaan eli aiemman Helsingin pitäjän keskiaikaisen Pyhän Laurin kivikirkon kirkkomaan kaivauksissa kiinnitettiin erityistä huomiota juuri vanhaan aitaan.⁶⁰ Kun seurakunnan aiempi puukirkko uusittiin kivikirkoksi vuosien 1455–1460 välillä, olisi samalla saatettu vaihtaa myös kirkkomaan aiempi hirsiaita kiviaitaan.⁶¹ Todennäköisesti juuri tätä, sittemmin kirkkomaan laajennusten myötä purettua ja perustusten osalta maan sisään jätettyä aitarakennetta,

Kuvat 13–14. Korppoon Jurmon (Fagerlund 1878, 293, Fig. 25) ja Rauman Reksaaren (Högman 1891, 14) kirkkorakennusten kivijalat ja kirkkomaita ympäröivät kiviaidat. Eivät keskenään mittakaavassa.

kaivettiin esiin kirkon pohjoispuolelta taulin vierestä. Tutkimuksissa todettiin kylmämuuraustekniikalla parillisille kiville perustettu aitarakenne, jonka pintaosista havaittiin myös laastin kappaleita. Kiviaidan alapuolelta paljastui vähäisiä jäännöksiä mahdollisesti kiviaitaa edeltäneestä hirsiaidasta tai kiviaidan maatumesta puuperustuksesta.⁶² Kiviaidan pohja oli rakenteeltaan hyvin säännöllinen ja jyrkäv, vaihtelevasti noin 1–2 m leveä, ulottuen jopa metrin syvyyteen nykyisestä pintamaasta. Kaivauksissa aitaan liittyvänä rakenteena löydettiin myös leveämpi laastimuurattu rakennejäänös, joka tulkittiin kirkkomaalle johtaneen portin tai porttirakenteen perustukseksi (kuva 15).⁶³

Yleisesti ottaen kirkkomaat pysyivät pitkään keskiaikaisissa asuissaan, mutta viimeistään 1700-luvun kuluessa niitä ryhdyttiin laajentamaan. Laajennusten yhteydessä uudelle ulkoreunalle rakennettiin aita, jolloin vanha rakenne jäi kirkkomaan sisälle. Nämä purettiin tarpeettomina, ja mikäli kyse oli kiviaidasta, hyödynnettiin niistä saatava kiviaines todennäköisesti uuden ai-

dan rakennusmateriaalina. Osia vanhoista aidoista on maan sisässä saattanut kuitenkin säilyä.

PUISTEN AITOJEN FRAGMENTTEJA

Kivisten aitojen sijaan muista materiaaleista rakennettujen aitojen tunnistaminen arkeologisten tutkimusten yhteydessä on osoittautunut hankalaksi. Myöskään Iin Haminan keskiaikaisella, mutta ainakin 1500-luvun loppupuolelle asti käytetyllä kirkkomaalla, ei kaivauksissa saatu varmoja merkkejä aidasta.⁶⁴ Todennäköistä on, ettei tutkimusalue ulottunut aivan kirkkomaan reunalle asti, mutta kohteen luonteen ja hautausiheyden perusteella on kuitenkin selvää, että alue on alun perin ollut rajattu. Kirkkomaan ympärillä on voinut olla esimerkiksi hirsistä tehty aita. Toisaalta Kemnimaan vanhan, viimeistään 1400-luvulla pois käytöstä jääneen Valmarinniemen kirkkomaan reunoilta havaittiin jonkin verran aitarakenteiksi tulkittuja ilmiöitä, kuten yksittäisiä kiviä sekä hiilensekaisen maan ja

Kuva 15. Helsingin pitäjän kirkonkylä, kirkko ja pappila Samuel Broteruksen vuonna 1699 laatimassa geometrisessä kartassa. Oikeassa alalaidassa kirkon ympärillä on puolisuunnikkaan muotoinen kirkkoma. Aidan pohjoislaidasta ulkonee kellotapuli ja tämän länsipuolella, lähellä kirkkomaan luoteisnurkkaa, on aidassa porttiauکو (MHA B11a:8/1-3, KA).

peltomaan täyttämää, osin kivettyjä oja.⁶⁵ Paikan kokonaiskuvaa on kuitenkin haastava hahmottaa, sillä ilmeisesti vain osa ilmiöistä liittyi kirkkomaan aitaan, osan ollessa jälkiä alueen nuoremasta maankäytöstä.

Yksityiskohtaisia tietoja kirkkomaita kiertäneistä vanhoista puisista aidoista on saatavilla ainoastaan salvotuista hirsisalvosaidoista, joita on säilynyt muutaman pitäjän kirkkomaalla. Viimeistään 1700-luvulta peräisin olevia, tai tätä myöhemmin vanhan paikallisen mallin mukaan rakennettuja aitoja on säilynyt etenkin maan lounaisosassa, mutta niitä on satunnaisesti myös muualla Suomessa. Varsinais-Suomen ja Satakunnan maakunnissa tällaisia on esimerkiksi Loimaalla, Pöytyällä, Karinaisissa, Vampulassa ja Merimaskussa sekä Vartsalan kirkon ja Kunnaraisten kappelinpaikan ympärillä Kustavissa. Pohjoisin esimerkki ympäröi Pohjois-Pohjanmaalla sijaitsevan Pudasjärven kirkkomaata.⁶⁶ Vaikka kaikkia edellä mainittuja aitoja voidaan luonnehtia katetuiksi hirsisalvosaidoiksi, on niiden yksityiskohdissa myös huomattavia eroja. Yleisesti ottaen aitojen seinämät koostuvat 4–6 päällekkäin asetetusta hirrestä, ja hirsiseinämiä yhdistävät aitaan tehdyt tukiarkut tai -kehikot. Aidan seinien ja -arkkujen alla on

yleensä yksittäisiä kiviä tai kokonainen kivijalka tukemassa rakennetta. Kuten vanhat muuraidatkin, myös hirsiaidat on katettu viistolla kattorakenteella, jossa päällysteenä on voitu käyttää tervattuja lautoja, paanuja, päreitä tai myöhemmin myös kattotiiliä. Etenkin kattorakenteissa on käytetty myös takonauloja.

Hirsisalvosaitojen tarkempaa ikää ei tunneta, mutta ruotsalaisen aineiston perusteella kyseessä on jo keskiaikainen aitatyyppi.⁶⁷ Esimerkiksi Pöytyän vanhan kirkon hirsiaidan on arveltu pohjautuvan jo keskiaikaiseen malliin.⁶⁸ Rakennusmateriaalista johtuen aitoja on luonnollisesti korjattu ja uusittu useaan otteeseen vuosisatojen kuluessa, joten niiden alkuperäisestä mallista on hyvin haastavaa tehdä luotettavia päätelmiä.

Kirkkomaan on voitu rajata ympäristöstään myös kevyemmällä aitarakenteella, vaikkei sellaisten käytöstä olekaan suorita, vuosisatojen takaa peräisin olevia todisteita. Perinteinen maaseudulla käytetty aitatyyppi on ollut riukuaita, jota on kutsuttu monilla eri nimityksillä esimerkiksi viiste-, piste- ja särentäaidaksi.⁶⁹ Tällaisessa aitatyyppissä maahan iskettyjen seiväs- tai tolppaparienväliin on asetettu viistosti kokonaisia tai halkaistuja riukuja. Kevytrakenteiset aidat

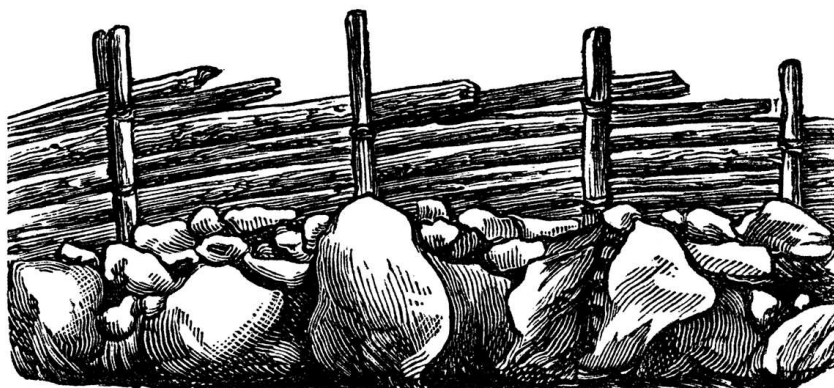
jättävät maanpinnan alapuolelle vain vähän jälkiä, joten ne ovat arkeologisesti haastavia tai jopa mahdottomia havaita. Maaseudulla aitoja pystytettiin erityisesti karjan ja muiden eläinten liikkumisen rajoittamiseksi sekä tilusten rajoille ja kulkuväylien varjalle. On tietysti oma kysymyksensä, onko kirkkomaan ympärille keskiajalla riittänyt rakenteellisesti kevyt riukuaita; tiedetään kuitenkin, että tällaisia on rakennettu kirkkollisille kohteille viime vuosisatoina.⁷⁰ Ainakin 1800-luvulta lähtien on etenkin laidunkäytössä ollut myös matalia kivi-aitoja, joita on korotettu riukuaidalla (kuva 16). Maaperään upotetut tolpat lahosivat nopeasti, mutta kivijalustaan tehty puuaita oli maahan lyötyä kestävämpi, sillä sellainen iäksi on arvioitu useita vuosikymmeniä.⁷¹ Esimerkiksi Ruotsin Jämtlannissa on Näskottsinn kirkkomaata kiertäneessä puuaidassa ollut noin puoli metriä korkea kivi-perustus.⁷²

Puisia aitoja on keskiajalla rakennettu erityisesti puukirkkojen yhteyteen. Yhdenkään puusta rakennetun kirkon kirkkomaata ei esimerkiksi Hiekkasen mukaan kuitenkaan ympäröity kiviaidalla.⁷³ Tässä on otettava huomioon, että laajamittainen tarkastelu on kohdistunut pitkälti pitäjän-

kirkkoihin, peilaten samalla lähinnä keskiajan loppupuolen tilannetta. Kuten edellä on esitetty, on ainakin pienempien puisten kirkkorakennusten yhteyteen saatettu tehdä myös kivistä ladottuja aitoja – muuriaidoista ei kuitenkaan ole jälkiä.

OJA KIRKKOMAAN RAJANA

Tavallisesti on ajateltu, että keskiajalla kirkkojen ympärille rakennettiin vain kahdenlaisia aitoja, kivisiä ja puisia. Kuitenkin Skandinaviassa varhaisimpana kirkkomaata rajaavana elementtinä on pidetty maahan kaivettua ojaa. Arkeologisessa tutkimuksessa ojan voi erottaa maa-aineksella täyttyneenä kuopanteena. Tällaisia on tavattu etenkin Etelä-Ruotsista ja Tanskasta aina 1000-luvulta 1300-luvulle asti ajoittuvien kohteiden ympärillä.⁷⁴ Vaikka yksiselitteiset esimerkit ovatkin puuttuneet, on ojen ajateltu myös Suomessa edustaneen vanhinta aitatyyppiä, ja siis edeltäneen kivistä ja puusta tehtyjä aitoja.⁷⁵ Kuitenkin esimerkiksi edellä mainittujen Piikkiön Huttalanmäen ja Keminmaan Valmarinniemen ojen tulkinta hautausmaa-alueen rajaksi vaatisi lisätutkimuksia.

Kuva 16. Riukuaidalla korotettu matala kiviaita Joroisista 1800-luvun lopulta (Grotenfelt 1899, 313, Fig. 132).

Etelä-Karjalassa sijaitseva Lappeenrannan Kauskilan Kappelinmäki muodostaa Suomen aineistossa ainoan tähän mennessä varmuudella tunnistetun keskiaikaisen poikkeuksen. Siellä maahan kaivettu oja kiertää neliömäistä, noin 30 x 30 metrin kokoista kirkkomaa-aluetta, jonka keskiosiin kirkkorakennuksen kivijalka sijoittuu. Kaivaushavaintojen perusteella ojan leveys on ollut metrin luokkaa ja sen syvyys on vaihdellut 70 cm:stä metriin asti. Ojan rajaama kirkkomaa edustaa kooltaan ja muoltaan todennäköisesti keskiaikaista mallia, vaikka aluetta lienee käytetty Lappeen seurakunnan kirkollisiin toimituksiin aina 1600-luvun alkupuolelle asti. Hautauksia Kappelinmäelle on tehty jo 1100-luvulta lähtien, mutta ojan kaivuaika ei ole tarkemmin tiedossa. Arkeologissa kaivauksissa ojasta on havaittu kaksi eriaikaista hiilijuovaa, joita on pidetty jäännöksenä ojaan liittyneistä järeähköistä, hirsistä rakennetuista puuaidoista. Aita on radiohiiliajotusten perusteella rakennettu aikaisintaan 1400-luvun alussa ja se olisi uusittu ehkä 1500-luvulla.⁷⁶

Tanskalaisten esimerkkien mukaan ojien tehtävänä on kirkkomaan rajaamisen lisäksi ollut maaperän kuivattaminen ja eläinten pitäminen poissa alueelta. Pelkkä kapea oja ei ole viimeksi mainittuun tarkoitukseen ole aina ollut riittävä, joten sen rinnalla ojan myötäisesti on voinut kulkea myös korkeampi kivi- tai puuaita. Ojien lisäksi Tanskasta on jo 1100-luvulta tiedossa myös kivistä, puusta ja turpeesta valmistettuja aitoja.⁷⁷ Vaikka ojien kaivamista kirkkomaiden ympärille on pidetty keskiaikaisena ilmiönä, ei se kuitenkaan rajoitu kyseiseen periodiin. Suomessa ojan on mainittu ympäröineen esimerkiksi Pyhämaan kirkkomaa vuonna 1679.⁷⁸

KESKIAIKAISTEN KIRKKOMAIDEN PIIRTEET JA RAVATTULAN RISTIMÄKI

Keskiaikaisilla tai keskiajalta periytyvillä kirkkoilla on havaittu tiettyjä säännöllisiä, niille ominaisia piirteitä. Varsin vahvana sääntönä on esimerkiksi pidetty kirkon sijaintia kirkkoaidan rajaaman alueen sisällä. Tutkijoista etenkin Markus Hiekkasen korostaman mallin mukaan kirkolliset rakennukset sijoitettiin yleensä niin, että rakennuksen eteläpuolelle jäi enemmän tilaa kuin sen pohjoispuolelle, ja kirkon itäpuolella oli puolestaan länsipuolta enemmän tilaa. Vaikka kyseessä onkin yleistys ja poikkeuksia on runsaasti, suuri osa keskiajan loppupuolen kirkkoista lienee noudattanut esitettyä kaavaa. Esimerkiksi edellä esitetyn Helsingin pitäjän kirkkomaan aita olisi sijainnut noin 20–25 metrin etäisyydellä runkokuoneen eteläseinästä ja 10–15 metrin päässä länsi- ja itäpuolella. Rakennuksen pohjoispuolella olisi ollut kaikkein lähimpänä aita, alle kymmenen metrin etäisyydellä siitä. Tämän perusteella olisi kirkon pohjoiseen ulkonevan sakariston ja aidan välissä ollut vain muutamia metrejä tilaa.⁷⁹

Myös manner-Ruotsissa kirkkorakennus sijoittui kirkkomaalla pääsääntöisesti siten, että rakennuksen eteläpuolella on ollut eniten tilaa, pohjoispuolen jäädessä pinta-alaltaan selvästi pienemmäksi. Jossain tapauksissa kirkon pohjoispuolella muodosti jopa kirkkomaan pohjoisrajan, kuten Blekingessä Lyckebyn vanhassa kirkossa.⁸⁰ Yksittäisten kirkkojen sijoittumisessa vaihtelu on kuitenkin ollut suurta, niin Suomessa kuin Ruotsissakin.

Myös aitojen pohjakaavoissa toistuu tietty yhdenmukaisuus. Esimerkiksi 1600-luvun suurimittakaavaisissa kartoissa, joiden avulla takautuvia tulkintoja keskiajan lopun tilanteesta voidaan tehdä, kirkkomat on

yleensä kuvattu muodoltaan neliömäisiksi, suunnikkaiksi tai suorakaiteiksi. Myös nykyisen Ruotsin alueella kirkkomaat olivat muodoltaan yleensä neliömäisiä tai suunnikkaita, vaikka sielläkin vaihtelu on ollut suurta. Kirkkomaan säännöllistä suorakaiteista muotoa on pidetty nuorempana ilmiönä kuin epäsäännöllisiä, muodoltaan esimerkiksi pyöreitä tai soikeita kirkkomaita. Vaikka viimeksi mainitut kirkkomaat olivat epätavallisia, niitä on löydettävissä keskiaikaisen Ruotsin alueelta, Suomi siitä pois lukien, ainakin seitsemän.⁸¹ Vaikka Ravattulan kirkkomaan aita muodoltaan epäsäännöllisen soikeana näyttäytyy varsin poikkeuksellisena kotimaisten keskiaikaisten kirkkoaitojen joukossa, on esimerkiksi Varsinais-Suomessa Pöytyällä keskiaikaisen, ehkä 1400-luvulla käyttöön otetun kirkkomaan muoto vielä nykyisinkin soikeahko (kuva 17).⁸² Myös pienempien kappelienväliä sijoittuneet aidat saattoivat olla soikeita tai ainakin toisesta tai molemmista

päädyistä pyörityneitä, joista edellä esitetyssä aineistossa on esimerkkejä (ks. esim. kuvat 9, 12, 14).

Keskiaikaisia kivikirkkoja ympäröivien kirkkomaiden koko on niitä kiertäneiden aitojen pituuden perusteella ollut varsin yhdenmukainen. Esimerkiksi ennen 1700-luvun lopulla alkaneita laajennuksia oli aitojen pituus Hiekkasen mukaan yleensä 190–210 metriä.⁸³ Ympärysmittain perusteella voidaan suorakaiteen muotoisen kirkkomaan pinta-alaksi arvioida keskimäärin siis noin 2500 m². Puukirkkoaineistossa nämä ”ihannemitat” eivät kuitenkaan usein toteudu. Esimerkiksi Lappeenrannan Kauskilan Kappelinmäkeä kiertänyt oja on pituudeltaan noin 120 metriä, sen sulkiessa sisäänsä ainoastaan noin 900 m² kokoisen Lappeen pitäjän kirkkomaan. Kappelinä toimineen Vehmaan Laittisten Kappelmäen aita on yhteispituudeltaan noin 160 metriä ja kirkkomaan pinta-ala noin 1600 m². Varhaiskeskiajalle ajoittuvan Ravattulan ai-

Kuva 17. Pöytyän vanhan, muodoltaan soikeahkon kirkkomaan ympärillä on mahdollisesti keskiaikaista mallia noudattava salvosaita. Taustalla uusi, 1700-luvun lopulla rakennettu kirkko sitä ympäröivine kirkkomaineen. Kuva J. Ruohonen.

dan kokonaispituus on puolestaan noin 140 m (n. 1300 m²) ja ajallisesti tätä vastaavan Liedon Ristinpellon ruumiskalmiston ympärillä olevan kiveyksen pituudeksi voidaan arvioida vähintään 130 metriä.⁸⁴ Aidan rajaaman kirkkomaan koon ja kohteen kirkollisen luonteen välillä ei esitetyn aineiston perusteella näyttäisi siis olleen suurta vaikutusta toisiinsa. Kaikki kirkkomaat jäävät kuitenkin kanonisen oikeuden mukaisen suoja-alueen sisään.⁸⁵ Pinta-alaltaan hyvin pieniä kirkkomaita, kuten saaristokappeliin yhteydessä olevia, on pidetty luonteenomaisina epäitsenäisille kirkollisille yhteisöille.⁸⁶

Kirkkomaan vaatimatonta pinta-alaa kirkon pohjoispuolella on selitetty etenkin uskomuksellisista näkökulmista käsin. Keskiajalla pohjoista on pidetty pahan ilmansuuntana, jonne haudattiin henkilöitä, joilla ei ollut mahdollisuutta päästä taivaaseen. Näitä olivat muun muassa rikolliset, itsemurhan tehneet sekä kastamattomat lapset.⁸⁷ Pohjoisen merkitys epätoivottavana hautapaikkana siis korostui, mutta tämä tapahtui vasta keskiajan kuluessa. Uskomus pohjoisen pahuudesta omaksuttiin kirkkohistorioitsija **Olavi Rimpiläisen** mukaan aikaisintaan 1300-luvulla.⁸⁸ Kun tämä ajoituksellinen aspekti otetaan huomioon, ei kirkkorakennusten pohjoispuolella sijaitsevia hautoja voida vanhempien kirkkomaiden suhteen pitää lainkaan poikkeuksellisina. Esimerkiksi selvä enemmistö Ravattulan kirkkomaalla olevista haudoista on mäen pohjoispuolisella alueella. Osa näistä on jo kirkkoa edeltäviltä vuosikymmeniltä, mutta kaivaushavaintojen perusteella hautaamista kirkon pohjoispuolelle on jatkettu myös koko kirkkomaan käytön ajan. Turun Ko-roistenniemen hauta-alueen sijoittuminen kirkon pohjoispuolelle sopii myös tähän varhaiseen ajoitukseen, samoin kuin esimerkiksi Ruotsissa Upsalan Vaksalan var-

haiskeskiaikaisen kirkon pohjoispuolella tilaa oli enemmän kuin kirkkomaan muilla sivuilla.⁸⁹

Käytännössä hauta-alueen painopisteen sijoittumiseen vaikuttavia tekijöitä on ollut monia. Ravattulassa hautojen suhteellinen runsaus kirkon pohjoispuolella selittyy osaltaan myös kirkkorakennuksen sijainnilla. Rakennusta ei ole sijoitettu kirkkomaan pohjoisosaan, jonne suurin osa nuoremman keskiajan kirkoista rakennettiin, vaan sen paikka on mäen eteläkolmanneksessa. Vastaavanlainen tilanne on esimerkiksi Liedon Ristinpellolla, josta löytynyt rakennuksenjäännös sijaitsee myös kalmistoalueen eteläosassa. Sijainnin osalta kyse saattaisikin olla käyttöajankohdan säännöstä poikkeuksen sijaan. On mahdollista, että kirkkorakennuksia ryhdytään kaavamaisemmin sijoittamaan kirkkomaan pohjoisosaan vasta 1300- tai 1400-luvulta lähtien.

Kirkkomaille on kuljettu sisäänkäyntien kautta. Johanssonin tarkastelemassa Ruotsin keskiaikaisessa aineistossa erilaisten kulkuaukkojen lukumäärä on pääsääntöisesti vaihdellut yhdestä neljään. Kirkkotarhaan johtavia käyntejä ei ole sijoitettu symmetrisesti kirkon pituusakselin suuntaisesti tai kulkemaan linjassa suoraan ovelle, vaikka tällaisiakin kohteita aineistossa on. Sisäänkäyntien paikat ovat vaihdelleet kohteittain, ja syiksi niiden sijoitteluun Johansson on nähnyt muun muassa paikallisen topografian ja kirkolle johtavien kulkureittien sijainnin.⁹⁰ Suomesta vastaavaa kokoavaa tutkimusta ei ole tehty, mutta selvää lienee, ettei porttiaukkojen suhteen täälläkään ole ollut mitään yhtenäistä käytäntöä.⁹¹ Vaikka pitkään käytössä olleilla kirkkomaille sisäänkäyntien paikat voidaan mieltää sijainniltaan jokseenkin vakiintuneiksi, on niitä vuosisatojen aikana voitu eri syistä muuttaa ja siirtää. Aitaa uusittaessa tai kirkkomaan

Kuva 18. Pöytyän vanhan kirkkomaan salvosaidassa on kuusi päällekkäin asetettua hirttä ja tiilikate. Aita on rakennettu matalan kiviperustuksen päälle. Kuvassa luoteisosan kapea ja matala sisäänkäynti. Kuva: J. Ruuhonen.

laajentamisen yhteydessä kulkuaukkojen määrä on voinut myös muuttua.

Myös Ristimäkeä kiertäneessä aidassa on ollut, jo yksin sen pituus huomioiden, todennäköisesti useampi kuin yksi kulkuaukko. Sisäänkäyntinä on voinut toimia aitaan tehty yksinkertainen aukko, tai kattamaton tai katettu porttirakennelma.⁹² Tutkituilta alueilta ei tähän mennessä kuitenkaan ole saatu esille minkäänlaisia sisäänkäynneistä kertovia rakenteita tai muita merkkejä. On kuitenkin huomattava, että Ristimäkeä kiertävästä aidasta vain noin kolmasosa on tutkimusten eri vaiheissa otettu esille. Saadut havainnot eivät siis tarkoita, etteikö mäen aitarakenteessa voisi olla yksityiskohdita, jotka todistaisivat jonkinlaisen portin tai muunlaisen kulkuaukon olemassaolosta. Koko aitakiveyksenkään kaivaminen kokonaan esille ei kuitenkaan poista ongelmia mahdollisten sisäänkäyntien tunnistamisessa. Paikat eivät välttämättä erotu muusta aitakiveyksestä esimerkiksi kivettömämpi-

nä kohtina tai tiiviimpinä kiveyksinä; minkäänlaisista tuki- tai porttikivistä ei myöskään ole tähän mennessä tullut havaintoja. Onkin täysin mahdollista, ettei kulkuaukoista ole jäänyt maahan minkäänlaisia jälkiä. Esimerkiksi Pöytyän vanhaa kirkkomaata kiertävän salvosaidan alla oleva lähes maantasainen kiveys jatkuu sisäänkäyntien kohdalla samanlaisena kuin muuallakin (kuva 18).

TULOKSET

Rakennusteknisesti on Suomessa keskiajalla ollut käytössä ainakin kolmenlaisia kirkkoaitoja: muuriaitoja, kiviaitoja ja puuaitoja. Keskiäikaisten maanlakien perusteella Ruotsissa aidat tehtiin joko kivistä tai puusta, Nilssonin mukaan molempia materiaaleja yhdistämättä. Tanskassa Jyllannin maakuntalain mukaan kirkkomaata voitiin merkitä kuitenkin sekä hirsillä että kivillä

(”*stok og sten*”).⁹³ Laastia apuna käyttäen rakennetut muuriaidat on yhdistetty lähinnä kivikirkkoja ympäröiviin kirkkomaihin, kun taas puisten maaseutukirkkojen ja -kappelien ympärillä olisi ollut hirsisalvosaitoja. Kivistä kasattujen tai kylmämuurattujen aitojen suhteen ei näyttäisi kuitenkaan olleen mitään yhdenmukaisuutta. Tällaisia lienee ollut sekä pienten kappelirakennusten että isompien pitäjänkirkkojenkin yhteydessä. Muokkaamattomista harmaakivistä ilman laastia koottu aitatyyppi onkin ollut hyvin yleinen jo varhaiselta keskiajalta lähtien. Myös Ravattulan Ristimäen aitarakenne on todennäköisesti kuulunut tähän ryhmään, ellei kyse sitten ole ollut yhdistelmästä, jossa kivisen perustuksen päälle on pystytetty puinen aita.

Neljäntenä aitar ryhmänä voitaisiin pitää ojia, mutta myös näiden reunoja on todennäköisesti kiertänyt jonkinlainen puuaita. On oletettu, että ojat olisivat etenkin Skandinaviassa olleet vanhin kirkkomaita rajaava elementti, ja vasta myöhemmässä vaiheessa olisi ryhdytty pystyttämään korkeita, ympäristöstään erottuvia kivi- tai puuaitoja.⁹⁴ Konkreettisten arkeologisten havaintojen ja paikallisten maakuntalakien mainintojen perusteella ojien kaivaminen kirkkomaiden ympärille on ollut vakiintunut käytäntö Tanskan historiallisissa maakunnissa, mutta muualla Skandinaviassa tai Suomessa ilmiölle ei ole – poikkeukset luonnollisesti huomioiden – juurikaan perusteita.

Sekä kaivaustutkimuksissa saadun primääriaineiston että maantieteellisesti ja ajallisesti nykypäivää kohti täydentyvän vertailumateriaalin perusteella Ravattulan Ristimäellä on säilynyt ainutlaatuinen esimerkki varhaishistoriallisesta aitarakenteesta. Kyseessä on vanhin varmuudella todettu kirkollinen aita Suomessa. Koska alueella ei

enää 1200-luvun loppupuolelta lähtien ole ollut intensiivistä ihmistoimintaa, antavat maassa säilyneet rakenteet edustavan kuvan tällaisesta aiemmin äärimmäisen heikosti yksityiskohdiltaan tunnetusta kirkollisesta elementistä.

Ravattulan Ristimäen ruumiskalmistoon on haudattu jo ennen kirkon ja kirkkomaata ympäröivän aidan rakentamista. Koska ruumishautoja on löytynyt sekä aidan alta että sen ulkopuolelta, on Ristimäen vanhin kalmistoalue ollut myöhempää aidan rajaamaa kirkkomaata jonkin verran laajempi. Maaperän laadun ja löytyneiden ruumishautojen perusteella alkuperäisinä rajoina voidaan pitää mäen luontaisia reunoja. Tämän vanhimman ruumiskalmiston reunoilta ei saatu esille vanhempaan aitaamiseen viittavia merkkejä, joten pelkkä topografiaan perustuva rajausta näyttäisi riittäneen hautaamiseen käytetyn alueen rajojen osoittamiseen ennen kirkon rakentamista paikalle. Näin on voinut olla myös monien muiden risti-retkiaikaisten ruumiskalmistojen suhteen. Koska kyseessä ei ole kirkollinen kokonaisuus, ei varhaisempia ruumiskalmistoja ei ole tarvinnut rajata ympäristöstään yhtenäisellä rakenteella.

Kirkko ja kirkkomaata rajaava aita on Ravattulassa tehty jo aiemmin käytössä olleeseen ruumiskalmistoon. Keskustelua rautakautisten kalmistojen käytön jatkuvuudesta esikristilliseltä ajalta keskiajalle ja niiden luonteen muuttumisesta kirkon myötä kristillisiksi kirkkomaiksi on käyty pitkään, ja tutkijoiden näkemykset jatkuvuudesta ovat olleet yleensä joko sen puolesta tai sitä vastaan. Arkeologi **Ville Laakson** tekemän systemaattisen tarkastelun myötä aineisto viittaisi siihen, että varhaisemmat rautakautiset kalmistot kelpasivat kirkonpaikoiksi keskiajalle tultaessa. Käytön jatkuvuus ei Laakson mukaan kuitenkaan ole ollut sääntö

mutta ei myöskään poikkeus. Myös Ruotsissa on tällaisesta kulttijatkuvuudesta, lähinnä kulttipaikkajatkuvuudesta, saatu todisteita. Siellä vanhoja rautakautisia kalmistoja on myöhemmin voitu siunata kristillisiksi hautausmaiksi.⁹⁵

Ravattulan Ristimäellä ei mainitun kaltaista jatkuvuutta ole havaittavissa, sillä jo kirkkomaata edeltävää ruumiskalmistoa voidaan pitää luonteeltaan selvästi kristillisvaikutteisena tai jopa täysin kristittyinä. Kaikki vainajat on esimerkiksi haudattu itä-länsisuuntaisiin tai sitä lähellä oleviin yksinkertaisiin maakuoppiin polttamatta. Vaikka osa vainajista on haudattu puvussa mukanaan yksittäisiä, todennäköisesti henkilökohtaisia esineitä, selvästi esikristillisinä pidettävät, hauta-antimin varustetut hautaukset Ristimäeltä puuttuvat kokonaan. Koska hautaustavoissa ei kohteen käyttöaikana näy äkillisiä muutoksia, kultti- tai kulttipaikkajatkuvuuden sijaan voidaan Ravattulan osalta mieluummin puhua ristiretkiajalta keskiaikaan ulottuneesta käyttöjatkuvuudesta.

Tästä näkökulmasta tarkasteltuna myös paikan kehitystä ruumiskalmistosta paikallistason kirkolliseksi kesukseksi voidaan pitää jokseenkin luontevana. Kun 1100-luvun jälkipuolella Ristimäelle pystytettiin kirkko, rakennettiin sen kanssa samoihin aikoihin mäen reunalle kirkkomaata rajaava aita. Vaikka aitaamisen syiksi on esittää myös käytännön tekijöitä, voidaan sitä kirkkorakennuksen ohella pitää yhtenä kristillisen kirkkomaan keskeisenä kriteerinä. Kirkkomaata tuli aidata tai muutoin erottaa ympäristöstään erityisesti kahdesta syystä: alueen pyhittämisen osoitukseksi ja kirkon edellyttämän juridisen suoja-alueen määrittämiseksi. Koska kristityt vainajat haudattiin siunattuun maahan, konkreettinen raja erotti hautaamiseen kelpaavan

siunatun maan sitä ympäröivästä maallisesta maasta. Ravattulan kirkon rakentamisajankohtana 1100-luvulla noudatettiin jo epäilemättä kanonisen oikeuden määräyksiä, vaikka virallisesti se Ruotsin alueella vakiinnutettiin vasta vuonna 1248 pidetyn provinsiaalikonssiilin jälkeen.⁹⁶ Ravattulan kirkkomaan aita tukee ajatusta siitä, että kirkkorakennus sitä ympäröivine kirkkomaineen on muodostanut jo 1100- ja 1200-luvun vaihteessa kiinteän kirkollisen kokonaisuuden.

Kanonisen oikeuden mukaan suunnitteilla olevallekin kirkkomaalle voitiin haudata vainajia jo ennen kirkon valmistumista tai edes rakentamisen aloittamista, kunhan alue oli siunattu.⁹⁷ Ristimäelle on haudattu vainajia viimeistään jo 1100-luvun alkupuolella, noin puoli vuosisataa ennen kirkkohankkeen aktualisoitumista. Lukuisten skandinaavisten esimerkkien perusteella tiedetään, että kristittyjen vainajien hautaaminen erillisille, ilman kirkkoa tai kirkkomaan aita-oleville hautapaikoille oli lähetyskaudella mahdollista.⁹⁸ Tämän perusteella on todennäköistä, että Ristimäellekin haudattiin paikallisia kristittyjä oikeaoppisesti alusta lähtien, jo ennen kirkon rakentamista. Terminologisesti tarkasteltuna Ristimäki muuttui ruumiskalmistosta kirkkomaaksi kuitenkin vasta kirkon ja aidan rakentamisen myötä.

Edellä esitetyn aineiston perusteella on selvää, että keskiajan kuluessa muutokset niin kirkkojen kuin kirkkomaiden sekä tässä artikkelissa erityisesti tarkasteltujen kirkkoaitojen suhteen ovat olleet suuria. On todennäköistä, että varhaisella keskiajalla monet kirkolliset kohteet saivat kanonisesta laista ja maakuntalaeista huolimatta alueellisia ominaispiirteitä. Näitä voidaan ensisijaisesti tarkastella arkeologisen aineiston perusteella. Esimerkiksi

Ravattulan kirkkomaalla on havaittavissa lukuisia nuoremmista keskiaikaisista kohteista poikkeavia ominaisuuksia. Vasta aikakauden lopulla syntyneiden kivikirkkokokonaisuuksien osalta voitaneen puhua jonkinlaisesta kirkollisesta yhtenäiskulttuurista. Onkin huomioitava, että päätelmiä keskiaikaisista kirkkomaan aidoista, kuten monista muistakin kirkollisista yksityiskohdista, on tehty pääasiassa 1400-luvun ja 1500-luvun alkupuolen pitäjänkirkkoihin liittyvien havaintojen perusteella. Viimeistään tässä vaiheessa on kuitenkin syytä kysyä, onko 1100- ja 1200-luvun vaihteeseen ajoittuvan kirkollisen kohteen vertailu selvästi myöhempiin keskiaikaisiin kohteisiin millään tavoin edes mielekästä. Kun keskiaikaisia kirkkomaita ryhdytään tarkastelemaan laajemmin koko ajanjaksoon sijoittuvalla aineistolla, tulisi kohteiden erilaisten luonteiden lisäksi huomioida myös niiden huomattava ajallinen ja paikallinen variaatio.

Tutkimus on osa Turun yliopiston arkeologian oppiaineen ”Yksilö, yhteisö ja yhteiskunta varhaishistoriassa: Ravattulan Ristimäen kirkko ja Suomen kristillistyminen” -hanketta. Artikkelissa esitetyt luonnontieteelliset ajoitukset on rahoittanut Alfred Kordelinin säätiö.

Juha Ruohonen
jukaru@utu.fi

Arkeologia, Akatemiankatu 1,
20014 Turun yliopisto

NOTES

- ¹ Esim. Nilsson 1989: 77, 128–129; Hiekkanen 2003: 157–161.
- ² Esim. Nilsson 1989: 16–18, 23–32; Kjölnerström 1957: 41–42.
- ³ Nilsson 1996: 379; Hed Jakobsson 2001: 119.
- ⁴ Hautapaikkojen nimityksistä esim. Talve 1988: 4–5.
- ⁵ Johansson 1989: 232–234; Nilsson 1989: 127: 143.
- ⁶ Nilsson 1987: 145; 1989: 122–125, 143; 1991: 478–479.
- ⁷ Johansson 1989: 232–234; Nilsson 1989: 127, 143. Islannissa voitiin kiven lisäksi rakennusmateriaalina käyttää turvetta (Nilsson 1989: 127).
- ⁸ Engberg & Kieffer-Olsen 1992: 154.
- ⁹ Handlingar rörande Sverges... 1845: 384–385. Karjan pitäminen kirkkomaalla kuului lukkarin palkkaetuihin aina 1800-luvulle asti (esim. Lundquist 1992: 18).
- ¹⁰ Handlingar rörande Sverges... 1845, 383–384.
- ¹¹ KO 1571 LXII.
- ¹² Wirkkala 1945: 34–35; Gardberg 2003: 79.
- ¹³ Esim. Ruohonen 2017; 2020: 6–7.
- ¹⁴ Esim. Nilsson 1989: 122–144; 1996, 368–372.
- ¹⁵ Johansson 1989; 1993; Engberg & Kieffer-Olsen 1992.
- ¹⁶ Yleistä ks. KHLFMA 1963, 391–402. Hed Jakobsson 2001; Ljung 2016.
- ¹⁷ Esim. Rancken 1932.
- ¹⁸ Esimerkiksi vuodelta 1490 on säilynyt tieto Lokalahden kirkkomaan (*cimiterium in Lockalax*) vihkimisestä, mutta asiakirjassa ei lainkaan käsitellä varsinaista aitarakennetta (FMU 4333; myös Lovén 2003: 117–118).
- ¹⁹ Esim. Hiekkanen 2003: 159–160; 2004.
- ²⁰ Esim. Gardberg 2003; Korhonen 2013; Talve 1988. Melko kattava, joskin puutteellinen ja nykyisin myös monilta osin vanhentunut yleiskatsaus aiheeseen on kuvanveistäjä ja hautausmaa-arkkitehti Ilmari Wirkkalan kirjoittama Suomen hautausmaiden historia vuodelta 1945.
- ²¹ Esim. Ruohonen 2017: 47–48; 2020: 6–8. Primäärihavaintojen osalta artikkelissa hyödynnetään myös tutkimushankkeen arkistossa

- säilytettävää aineistoa (mm. kaivausmuistiinpanot, mittausdata).
- 22 Lehtonen 1998: 130–131; Lehtonen 2009: 182–183.
- 23 Esim. Hiekkanen 2010: 333.
- 24 Esim. Rodwell 2012: 307.
- 25 Tiilenvalmistus- ja muuraustaito omakseen Suomessa 1200-luvun loppupuolella (esim. Drake 2007: 115; Ratilainen 2016; ks. myös Ruohonen 2020: 7).
- 26 Ks. esim. Ruohonen & Väänänen 2016.
- 27 Ua-57768: 1639 ± 31 . 1σ 350–370 (4,9 %), 380–430 (55,9 %), 490–510 (5,4 %) ja 520–530 (1,9 %). 2σ 330–540 (95,4 %). Kaikki tässä esitetyt radiohiiliajoitukset on kalibroitu kalenterivuosi (calAD) OxCal v3.10 -ohjelmalla käyttäen kalibroitukäyrää IntCal13 (Bronk Ramsey 2005; Reimer *et al.* 2013).
- 28 Vastaavasta tulokinnasta muistoristin tuki-kiveyksen suhteen ks. Ruohonen 2020, 15, 17–18.
- 29 Poz-89248: 820 ± 30 . 1σ 1190–1200 (3,1 %) ja 1205–1260 (65,1 %); 2σ 1160–1270.
- 30 Ua-60315: 843 ± 31 . 1σ 1160–1225 (67,5 %) ja 1235–1240 (0,7 %); 2σ 1050–1080 (2,5 %) ja 1150–1270 (92,9 %).
- 31 Ua-63587: 910 ± 31 . 1σ 1040–1100 (39,8 %) ja 1110–1170 (28,4 %); 2σ 1030–1210.
- 32 Ua-56921: 910 ± 30 . 1σ 1040–1100 (39,9 %) ja 1110–1170 (28,3 %); 2σ 1030–1210.
- 33 Ua-55238: 809 ± 27 . 1σ 1215–1260; 2σ 1160–1270.
- 34 Ruohonen 2020: 17.
- 35 Ruohonen 2013: 43; 2019: 24–26.
- 36 Kohteesta esim. Cleve 1952; Luoto 1988: 124–128; Hiekkanen 2014, 84 ja alaviite 192.
- 37 Killinen 1878: 74; Appelgren 1905.
- 38 Cleve 1952; Luoto 1988: 128. Vrt. Killinen 1878: 74; Hiekkanen 2010: 333.
- 39 Luoto 1989: 44–51.
- 40 Luoto 1989: 52.
- 41 Esim. Kivikoski 1960: 24–28; Vuorinen 2009: 211–212.
- 42 Hirviluoto 1985: 32.
- 43 Hirviluoto 1985: 28, 34. Paikannimen tulkin-nassa on syytä epäillä kansanetymologisia vaikutteita. Nimi esiintyy joskus myös lyhyellä konsonantilla (Kirk’aila).
- 44 Ratilainen 2018: 145.
- 45 Paikalle on Piikkiön kirkkomaan sijaan voi-tu haudata paikallisia aina vuoteen 1653 asti, jolloin kuusistolaiset saivat Turun tuomioka-pitulilta luvan oman kappelin pystyttämisek-si saarelleen (Rinne 1912: 7–8; ks. myös Ha-via 1989: 157).
- 46 Rinne 1912: 6.
- 47 Killinen 1885: 75; Taivainen 2005: 3.
- 48 Taivainen 2005: 14.
- 49 Nordman 1940: 13–14, Fig. 1; Vasko 2020: 201, viite 1.
- 50 Vasko 2020: 201–203.
- 51 Dreijer 1949: 4; Hiekkanen 2014: 362.
- 52 Hofberg 1875: 52, Pl. XXV; Ringbom 2010: 103; Hiekkanen 2014: 406–407.
- 53 Fagerlund 1878: 293, Fig. 25. Ks. myös Ed-gren & Hiekkanen 1993: 166–167.
- 54 Edgren & Hiekkanen 1993: 158–159. Saa-ristokappeleista Pohjolassa ks. Wester-dahl 2006.
- 55 Högman 1891: 14–16; myös 1907: 7–8. Hög-manin mukaan saarta on kutsuttu aiemmin nimellä Kirkonmaa.
- 56 Kronqvist 1930; Jäkärä 2003: 33; Haggrén 2004: 26–27.
- 57 Hiekkanen 2003: 159–160; 2004: 30.
- 58 Riska 1964: 56–60.
- 59 Ks. esim. Johansson 1989: 233–236; Johans-son 1993: 20. 1800-luvun alussa aitojen kat-tamiseen ei kuninkaallisen määräyksen mu-kaan saanut enää käyttää lautoja, paanuja tai muuta puumateriaalia (Wirkkala 1945: 34–35).
- 60 Luoto 2008: 16–18.
- 61 Hiekkanen 2004: 30.
- 62 Luoto 2007: 16; 2008: 17.
- 63 Luoto 2008: 17.
- 64 Kallio-Seppä 2011: 39, 43
- 65 Koponen & Pelttari 2017: 69.
- 66 Esim. Riska 1959: 106–107; 1972, 132–133; 1979: 10–12; 1982: 10–11; 1988: 14–15; Tal-ve 1988: 9. Myös Ruotsissa kyseessä on ollut yleisin puuaitatyyppe: ks. Johansson 1993: 15–16.
- 67 Johansson 1993: 16.
- 68 Riska 1982: 10–11.
- 69 Sirelius 1919: 296–301; Grotenfelt 1899: 308–314.

- 70 Wirkkala 1945: 35.
- 71 Grotenfelt 1898: 313.
- 72 Johansson 1989: 233.
- 73 Hiekkänen 2004: 30.
- 74 Esim. Johansson 1992: 12–13; Engberg & Kieffer-Olsen 1992.
- 75 Hiekkänen 2002: 155.
- 76 Laakso 2011: 90, 107–108.
- 77 Engberg & Kieffer-Olsen 1992: 174; Engberg 2017: 41–42.
- 78 Riska 1959: 257; myös Hiekkänen 2003: 159.
- 79 Hiekkänen 2003: 161; Hiekkänen 2004: 26–28.
- 80 Johansson 1993: 10–11.
- 81 Nilsson 1989: 127–128; Johansson 1993: 10–11; Hed Jakobsson 2001: 116–117, 120, 125–127.
- 82 Ylönen 1969: 103. Riska 1982: 10–11; Hiekkänen 2014: 148.
- 83 Hiekkänen 2003: 161; 2004: 26–28.
- 84 Ristinpellon osalta tämä on vähimmäismitta, sillä aitalinjan kulkua alueen pohjoislaidalla ei tunneta.
- 85 Suoja-alueista esim. Nilsson 1987: 145; Nilsson 1989: 123.
- 86 Hiekkänen 2003: 161.
- 87 Esim. Gardberg 2003: 80–81; Talve 1988: 10–11.
- 88 Rimpiläinen 1972: 72. Ilmansuuntana pohjoiseen on liitetty myös esikristillisiä uskomuksia. Myös hautojen kaivaminen kirkon pohjoispuolelle on käytännössä ollut osan vuodesta vaikeampaa kuin muualle kirkkomaille (Hiekkänen 2003: 158).
- 89 Johansson 1993: 10–11.
- 90 Johansson 1993: 63–64.
- 91 Ks. esim. Hiekkänen 2003: 161.
- 92 Kirkkoaitaan sijoitetut kellotapulit, jotka samalla saattoivat toimia kirkkomaille johtavina porttihuoneina, ryhdyttiin rakentamaan vasta myöhemmin keskiajalla. Kellojen ripustuksesta ja tapuleista ks. esim. Hiekkänen 2003: 163–164.
- 93 Nilsson 1989: 127; Engberg & Kieffer-Olsen 1992: 174.
- 94 Esim. Hed Jakobsson 2001: 127–128.
- 95 Laakso 2017: 62, 70; vrt. esim. Hiekkänen 2010: 335. Ruotsin osalta esim. Gräslund 1992; 1996: 29; Nilsson 1996: 382.
- 96 Esim. Nilsson 1989: 42–48; Lovén 2003: 115–116; Korpiola 2008: 203–216.

97 Nilsson 1989: 72–84.

98 Esim. Nilsson 1989: 89, alaviite 1; 1996: 368–372.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Arkistolähteet

Kansallisarkisto (KA)

Maanmittaushallituksen uudistusarkisto (MHA), Helsingin maalaiskunta

Museoviraston arkisto

Appelgren, Hjalmar 1905. Ristinpelto, Anttila, Lieto.

Hofberg, Herman 1875. Ålands fornlemningar och minnesmärken, med understöd af allmänna medel upptecknad och beskrifne 1875.

Högman, Volter 1891. Rauman ja Lapin pitäjät.

Kronqvist, Iikka 1930. Liikistön kirkonpaikan kaivaukset Ulvilassa.

Luoto, Kalle 2007. Vantaan Pyhän Laurin kirkko. Kaivaus kirkkomaalla 2.-31.7.2007.

Taivainen, Jouni 2005. Vehmaa Laitinen Kapelmäki, kirkonpaikan kaivaus 2005.

Turun yliopiston arkeologian oppiaine (TYA)

Lehtonen, Kaisa 1998. Kaarinan muinaisjäännösinventointi 1998.

Ravattulan Ristimäki -hankkeen arkisto. Kenttämuistiinpanot, kartat, luettelot.

Painetut lähteet

Handlingar rörande Sverges... (1845) *Handlingar rörande Sverges inre förhållanden under Konung Gustaf I*. Andra Bandet. Andra Häftet. Hörbergsska Boktryckeriet, Stockholm.

KL 1686 – Kirkkolaki 1686. Lahja-Irene Hellemaa, Anja Jussila, Martti Parvio (toim.), *Kirkkolaki ja ordningi 1686*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 444. Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki.

KO 1571 – Kirkkolaki 1571. *Then Swenska Kyrkeordningen*. Amund Laurentsson, Stockholm.

FMU – *Finlands medeltidsurkunder*. Samlade och i tryck utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. Finlands Statsarkiv, Helsingfors.

Ohjelmistot

Bronk Ramsey, C. 2005. OxCal 3.10 [https://c14.arch.ox.ac.uk/oc_3_10r.exe]

Kirjallisuus

Cleve Nils 1952. En kyrkogård från korstågstiden. *Corolla Archaeologica in honorem C.A. Nordman*. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki, 159–167.

Drake, Knut 2007. Gotische Backsteinbaukunst in Finnland. *Backstein Baukunst: Zur Denkmalkultur des Ostseeraums*. Deutsche Stiftung Denkmalschutz, Bonn, 106–115.

Dreijer, Matts 1949. Kapellruinen på Signildskär. *Ålandsk Odling* 1949, 3–31.

Edgren, Helena & Hiekkänen, Markus 1993. Havet, kapellen och franciskanerna. *Hikuin* 20, 155–170.

Engberg, Nils & Kieffer-Olsen, Jacob 1992. Kirkegårdens grøft. Om den ældste indhegning af Danmarks kirkegårde. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1992, 168–177.

Engberg, Nils 2017. Danish Church Archaeology: The Potential of Reduntant Churches. J. Harjula, S. Hukantaival, V. Immonen, A. Rantala. & T. Ratilainen (eds.), *Sacred Monuments and Practices in the Baltic Sea Region: New Visits to Old Churches*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 32–45.

Fagerlund, L. W. 1878. Anteckningar om Korpo och Houtskärs socknar. Sommarstudier. *Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk*. Tjugodeättonde Häftet. Finska Vetenskaps-Societeten, Helsingfors.

Gardberg, C. J. 2003. *Maan poveen. Suomen luterilaiset hautausmaat, kirkkomaat ja haudat*. Schildts & Söderströms, Helsinki.

Grotenfelt, Gösta 1899. *Det primitiva jordbrukets metoder i Finland under den historiska tiden*. Helsingfors.

Gräslund, Anne-Sofie 1992. Kultkontinuitet – myt eller verklighet? Om arkeologins möjligheter att belysa problemet. B. Nilsson (red.), *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 1. Uppsala, 129–150.

Gräslund, Anne-Sofie 1996. Arkeologin och kristnandet. B. Nilsson (red.), *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 5. Uppsala, 19–44.

Haggrén, Georg 2004. Liikistö – Ulvilan linna? *SKAS* 4/2004, 24–33.

Havia, Timo 1989. Ruotsinvallan aika. *Piikkiön historia I. Esihistorian ja Ruotsin vallan aika*. Piikkiön kunta, Piikkiö, 81–667.

Hed Jakobsson, Anna 2001. Constructions in Space. Framing Similarities between Medieval Churchyards and Towns. *Current Swedish Archaeology*, Vol. 9, 2001. 115–131.

Hiekkänen, Markus 2002. Archaeological environment studies from Turku. *Eesti Arheoloogia Ajakiri* 2002, 6, 2, 153–156.

Hiekkänen, Markus 2003. *Suomen kivikirkot keskiajalla*. Otava, Keuruu.

Hiekkänen, Markus 2004. Keskiajan kirkko ja kirkkomaa Vantaan pitäjässä. Tuula Hockman (toim.), *Levähdyspaikka. Vantaan seurakuntien hautausmaat*. Vantaan seurakuntayhtymä, Helsinki, 23–36.

Hiekkänen, Markus 2010. Burial Practices in Finland from Bronze Age to the Early Middle Ages. Bertil Nilsson (ed.), *Från hedniskt till kristet. Förändringar i begravningsbruk och gravskick i Skandinavien c:a 800–1200*. Runica et mediævalia, Opuscula 14. Sällskapet Runica et Mediævalia, Stockholm, 271–379.

Hiekkänen, Markus 2014. *Suomen keskiajan kivikirkot*. 3. uudistettu painos. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 1117. Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki.

Hirviluoto, Anna-Liisa 1985. Hollolan vaiheet ennen kristinuskon tuloa – kivikaudesta keskiaikaan. Heikki Mantere (toim.), *Hollolan kirkko. Asutuksen kirkon ja seurakunnan historiaa*. Hämeenlinna, 18–32.

Högman, Volter 1907. *Rauman kaupungin historia I. Vuoteen 1641*. Rauman kaupunki, Rauma.

Johansson, Jan 1989. Kyrkogårdens hägn i det medeltida Sverige. *Fornvännen* 84 (1989), 230–239.

Johansson, Jan 1993. *Kyrkogårdens hägn i det medeltida Sverige. Om bogård, balk och stiglucka*. Antikvariskt arkiv 76. Almqvist & Wiksell, Stockholm.

Jäkärä, Tiina 2003. Paluu Ulvilan Liikistöön. Uusien tutkimusten satoa. *SKAS* 2/2003, 28–33.

Kallio-Seppä, Titta 2011. Tietoja Iin kirkkoista ja kirkkomaista kirjallisten ja arkeologisten lähteiden perusteella. Titta Kallio-Seppä, Janne Ikäheimo, Kirsti Paavola (toim.), *Iin Vanhan Ha-*

- minan kirkko ja hautausmaa. *Arkeologisia tutkimuksia*. Iin kunta, 34–43.
- KHLFMA 1963 – *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformations-tid*. Band VIII. Helsingfors: A-B Örnförlaget.
- Killinen, Kustaa 1878. Kiinteitä muinaisjään-nöksiä Maskun kihlakunnassa. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja* III. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki, 45–107.
- Killinen, Kustaa 1885. *Muinaisjäännöksiä Vehmaan kihlakunnassa. Luetteloja Suomen muinaisjäännöksistä XI*. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Kivikoski, Ella 1960. Raision esihistoria. *Raision historia I*. Raision historiatoimikunta, Raisio, 9–35.
- Kjollerström, Sven 1957. *Guds och Sveriges lag under reformationstiden. En kyrkorättslig studie*. Bibliotheca theologiae practicae 6. Gleerups förlag, Lund.
- Korpiola, Mia 2008. Maallisen oikeuslaitoksen tuottamat lähteet. Marko Lamberg, Anu Lahtinen & Susanna Niiranen. *Keskiajan avain*. Suomen kirjallisuuden seuran toimituksia 1203. SKS, Helsinki, 203–216.
- Koponen, Tuuli & Peltari, Paula 2017. Hiiltyneitä hirsiiä ja kivettämiä kivikuoppia. Keminmaan Valmarinniemen keskiaikainen kirkonpaikka. *Faravid* 43/2017, 55–79.
- Korhonen, Teppo 2013. *Aita. Perinteiset aidat ja portit*. Maahenki, Helsinki.
- Laakso, Ville 2017. Continuity or Change? Selecting the Sites for Early Medieval Churches in Finland. Janne Harjula & Sonja Hukantaival & Visa Immonen & Anneli Randla & Tanja Ratilainen (eds.), *New Visits to Old Churches: Sacred Monuments and Practices in the Baltic Sea Region*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 61–73.
- Lehtonen, Kaisa 2009. Aurajokilaakson maahan kätkeyty menneisyys, Arkeologinen inventointihanke 1998-2002. Kristiina Korkeakoski-Väisänen, Jouko Pukkila, Hannele Lehtonen (toim.), *Muinaisjäänös ja maisemakohde. Kaksitoista näkökulmaa arkeologisiin ja kasvitieteellisiin tutkimuksiin Liedon Vanhalinnassa ja sen ympäristössä*. Turun yliopisto Arkeologia ja Liedon Vanhalinna, 176–202.
- Lovén, Christian 2003. Gravar under kyrkmurar. *Hikuin* 30, 115–122.
- Lundquist, Kjell (1992). Från beteshage till trädgård – kyrkogårdens historia. Eivor Bucht (red.), *Kyrkogårdens gröna kulturarv*. Stad och land 103. Movium, Alnarp, 12–34.
- Luoto, Jukka 1988. Esihistoria. *Liedon historia 1. Aikojen alusta vuoteen 1809*. Liedon kunta ja seurakunta, Lieto, 61–192.
- Luoto, Jukka 1989. Piikkiön esihistoria. *Piikkiön historia 1. Esihistorian ja Ruotsin vallan aika*. Piikkiön kunta, Piikkiö, 14–77.
- Luoto, Kalle 2008. Tapulista paljastui kivilattia. Pyhän Laurin kirkon kirkkomaan kaivaukset kesällä 2007. *Helsingin pitäjä* 2009, 8–25.
- Nilsson, Bertil 1987. Död och begravning. Begravningskicket i Norden. Olle Ferm & Göran Tegnér (red.), *Tanke och tro. Aspekter på medeltidens idévärld och fromhetsliv*. Studier till Det medeltida Sverige 3. Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 133–150.
- Nilsson, Bertil 1989. *De sepulturis. Gravrätten i Corpus Iuris Canonici och i medeltida nordisk lagstiftning*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Nilsson, Bertil 1991. Frids- och asylföreskrifter rörande den medeltida sockenkyrkan. Olle Ferm (red.), *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. Studier till Det medeltida Sverige 5. Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 473–504.
- Nilsson, Bertil 1996. Från gravfält till kyrkogård. Förändringar och variation i gravskicket. Bertil Nilsson (red.), *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 5. Uppsala, 349–385.
- Nordman, C. O. 1940. Medeltidskyrkogården i Hitis. *Finskt Museum* XLVI (1939), 12–27.
- Rancken, A. W. 1932. Våra kyrkogårdsportar. *Finskt Museum* XXXVIII-XXXIX (1931–1932), 28–33.
- Ratilainen, Tanja 2016. At the Dawn of Masonry Architecture. Church Remains and Associated Brick Structures at Koroinen, Turku. *Estonian Journal of Archaeology* 20 (1), 54–80.
- Ratilainen, Tanja 2018. Kirkkomaa ja hautaukset. Janne Harjula, Sonja Hukantaival, Visa Immonen, Tanja Ratilainen, Kirsi Salonen (toim.), *Koroinen. Suomen ensimmäinen kirkollinen keskus*. Turun Historiallinen Arkisto 71. Turun historiallinen yhdistys ry, Turku, 145–149.
- Reimer P. J., Bard E., Bayliss A., Warren Beck J., Blackwell P. G., Bronk Ramsey C., Buck C. E., Cheng H., Edwards R. L., Friedrich M., Grootes P. M., Guilderson T. P., Hafliadason H., Hajdas I.,

- Hatté C., Heaton T. J., Hoffmann D. L., Hogg A. G., Hughen K. A., Kaiser K. F., Kromer B., Manning S. W., Niu M., Reimer R. W., Richards D. A., Scott E. M., Southon J. R., Staff R. A., Turney C. S. M., van der Plicht J. 2013. IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0–50,000 Years cal BP. *Radiocarbon* 2013. Vol. 55 (XXX), 1869–1887.
- Ringbom, Åsa 2010. Ålandska kyrkor berättar. Nytt ljus på medeltida konst, arkitektur och historia. Ålands Museum, Mariehamn.
- Rinne, Juhani 1912. Hautausmaasta Kuusiston Kappelinmäellä. *Varsinais-suomalaisen osakunnan tervehdys kotiseudulle jouluna 1912*. Kirjapaino Polyptos, Turku.
- Riska, Tove 1959. *Vehmaan rovastikunta. Turun arkkihiippakunta I osa. Suomen kirkot – Finlands kyrkor*. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Riska, Tove 1964. *Turun tuomiorovastikunta I. Turun arkkihiippakunta III osa. Suomen kirkot – Finlands kyrkor*. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Riska, Tove 1972. *Naantalın rovastikunta. Turun arkkihiippakunta VI osa. Suomen kirkot – Finlands kyrkor*. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Riska, Tove 1979. *Loimaan kirkot. Turun arkkihiippakunta 7, Loimaan rovastikunta I. Suomen kirkot – Finlands kyrkor*. Museovirasto, Helsinki.
- Riska, Tove 1982. *Pöytyän ja Oripään kirkot. Turun arkkihiippakunta 9, Loimaan rovastikunta III. Suomen kirkot 11 – Finlands kyrkor 11*. Museovirasto, Helsinki.
- Riska, Tove 1988. *Karinaisten, Kosken Tl. ja Tarvasjoen kirkot. Turun arkkihiippakunta 11, Loimaan Rovastikunta V. Suomen kirkot 15 – Finlands kyrkor 15*. Museovirasto, Helsinki.
- Rodwell, Warwick 2012. *The Archaeology of Churches*. Amberley Publishing.
- Ruohonen, Juha 2013. Kirkollisen kulttuurin alkulähteillä. Kaarinan Ravattulan varhaiskeskiaikainen kirkko ja kirkkomaa. *Historiallinen Aikauskirja* 4/2013, 433–440.
- Ruohonen, Juha 2016. Built of Wood and Turned to Soil: Perspectives of Research History and New Observations Concerning Finland's Oldest Churches with Reference to Ristimäki in Ravattula. Pirjo Uino & Kerkko Nordqvist (eds.), *New Sites, New Methods. Proceedings of the Finnish-Russian Archaeological Symposium, Helsinki, 19–21 November, 2014*. Iskos 21. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki, 229–245.
- Ruohonen, Juha & Väänänen, Anna 2016. Puna-tukkainen tyttö ja 31 helmeä. Helminauha Ravattulan Ristimäen haudasta 1/2015. *Arkeologia Nyt* 1/2016, 34–36.
- Ruohonen, Juha 2017. Ristimäki in Ravattula: On the Remains of the Oldest Known Church in Finland. Janne Harjula & Sonja Hukantaival & Visa Immonen & Anneli Randla & Tanja Rättiläinen (eds.), *New Visits to Old Churches: Sacred Monuments and Practices in the Baltic Sea Region*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 46–60.
- Ruohonen, Juha 2019. Myntfynden från en tidigmedeltida kyrka vid byn Ravattula, S:t Karins sn, Egentliga Finland. En götäländsk penning från 1200-talets början som ett exempel. *Myntstudier* 1/2019, 23–26.
- Ruohonen, Juha 2020. Alttarista muistoristin perustukseksi. Varhaiskeskiaikaisen Ravattulan kirkon kuorin kivirakenne ja sen tulkinta. *Suomen Museo* 2019, 46–61.
- Sirelius, U. T. 1919. *Suomen kansanomaista kulttuuria: esineellisen kansatieteen tuloksia* 1. Otava, Helsinki.
- Talve, Ilmar 1988. *Kalmisto – hautausmaa – kirkkotarha. Kulttuurihistoriaa Suomen hautausmailla*. Scripta Ethnologica 38. Turun yliopiston kansatieteen laitoksen julkaisuja, Turku.
- Vasko, Tiina 2020. Kyrksundet. Saaristokappeli keskijalta. Janne Harjula, Juha Ruohonen & Visa Immonen (toim.), *Puukenkien kopinaa. Henrik Asplundin juhla-kirja*. Karhunhammas 19, 191–208.
- Vuorinen, Juha-Matti 2009. *Rakennukset ja rakentajat Raision Ihalassa rautakauden lopulla ja varhaisella keskijalla*. Turun yliopiston julkaisuja, sarja C osa 281. Turun yliopisto, Turku.
- Westerdahl, Christer 2006. Skärgårdskapell i Norden. En kortfattad översikt med några reflexioner. *Hikuin* 33, 155–186.
- Wirkkala, Ilmari 1945. *Suomen hautausmaiden historia*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo.
- Ylönen, Aulikki 1969. *Pöytyän, Yläneen ja Oripään historia vuoteen 1865*. Pöytyän, Yläneen ja Oripään historiatoimikunta.